А/Пб

СПИСАНИЕ

НА

БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТѢ

КНИГА VI.

КЛОНЪ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕНЪ И ФИЛОСОФСКО-ОБЩЕСТВЕНЪ

4.

ПРОВЕРКА 2006

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ * Библиотека * СОФИЯ

СОФИЯ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1913

Извѣстия за състоянието на Турция въ края на XVIII в.

Отъ **Н. И. Милевъ.**

[Докладвано отъ д-ръ В. Златарски въ заседанието на Историко-филологичния клонъ на 26. IV. 1912].

Прѣдварителни бѣлѣжки.

Въ края на октомври 1792 г. правителството на младата френска република, въ състава на което влизали хора като Монжъ, Роланъ и Лебрънъ, убѣдено въ икономическата, научна и дори политическа полза отъ едно пѫтешествие на Изтокъ, натоварило съ тази мисия двама учени, Брюгиеръ (Bruguière) и Оливие (Olivier), на които дало устни и писмени инструкции и прѣдписало да отпѫтуватъ незабавно за Цариградъ.

На 7 ноември 1792 г. двамата учени напустнали Парижъ и слѣдъ като се отбили по пѫтя, за да се видятъ съ родителитѣ си и да си наредятъ сѣмейнитѣ работи, тѣ стигнали почти едноврѣменно въ Тулонъ, отъ дѣто щѣли да заминатъ за турската столица. Но по много причини корветата la Belette, на която щѣли да се качатъ, не могла да тръгне и тѣ трѣбвало да чакатъ дълго врѣме, до като се уреди въпросътъ съ заминаван то имъ. Отъ Тулонъ Брюгиеръ и Оливие отишли въ Марсилия, дѣто имали достатъчно врѣме да посѣтятъ тамошнитѣ фабрики и да събератъ свѣдения за странитѣ. които се тъкмили да пропѫтуватъ. Едва на 22 априлъ 1793 г. тѣ потеглили и слѣдъ дълги перипетии пристигнали въ Цариградъ на двадесеть и втория день отъ тръгването си рано сутриньта.

Въ ония ненормални врѣмена, когато Франция влизаше въ борба съ цѣла Европа, условията не сѫ били твърдѣ благоприятни за научна работа, и то въ чужбина, и французскитѣ пѫтешественици се бавили въ Цариградъ повече отъ шесть мѣсеца. Планътъ имъ билъ — по южнитѣ брѣгове на Черно море

да минатъ прѣзъ Армения, по край Каспийското море, да прѣбродятъ Персия отъ сѣверъ на югъ и прѣзъ персийския заливъ и Месопотамия да се върнатъ въ Франция. Неопрѣдѣленото положение, въ което се намирали, ги накарало, обаче, да промѣнятъ прѣдначертания си маршрутъ: Семонвилъ, който отивалъ въ Цариградъ като посланникъ на републиката билъ арестуванъ по пжтя, а Descorches, изпратенъ подиръ него като агентъ, още не билъ пристигналъ. Поради това двамата учени били въ голѣма неизвѣстность. А когато Декоршъ слѣдъ извѣстното му пжтуване прѣзъ Босна, пълно съ приключения, стигналъ най-сетнѣ на брѣговетѣ на Босфора, на 19 prairial an 1 (9 юни 1793 г.), указало се, че не билъ освѣдоменъ за мисията на Olivier и другаря му: положението на републиката не давало на правителството възможность да се грижи за второстепенни работи. До като да се споразумѣятъ съ надлежния министъръ, изминало се лѣтото, и това неволно бавене имъ позволило да събератъ „всички данни, каквито нѣколкомѣсечното ни стояне можеше да ни даде възможность да съберемъ“ (p. 91). Най-послѣ съ съдѣйствието на Descorches тѣ напуснали турската столица на 6 frimaire an 2 (26 ноември 1793, н. ст.) съ единъ дубровнишки корабъ и се отправили за бѣломорскитѣ острови. По пжтя се отбили въ Гемлекъ, Галиполи, Дарданелитѣ, Троя, Лесбосъ (Митилинъ), Хиосъ и други по-малки острови и най-сетнѣ въ Критъ. Отъ този островъ двамата пжтешественици прѣминали въ Египетъ, дѣто сжщо правили своитѣ изучвания. Слѣдъ свършването на мисията и по долината на Нилъ тѣ се върнали пакъ въ Цариградъ, дѣто пристигнали на 26 messidor (15 юли 1794 г.).

Отъ тукъ тѣ искали да заминатъ за Персия и за тая цѣль се снабдили съ прѣпоржчителни писма до Багдатския валия и до персийския министъръ, но въ послѣдния моментъ настжпилъ обратъ: прѣзъ врѣме на първото си пжтешествие изъ Архипелага, тѣ открили въ островъ Санторинъ пуцолани (pouzzolanes), отъ каквито турското правителство се нуждаело, понеже възнамѣрявало да построи въ цариградския арсеналъ единъ басеинъ по образеца на тулонския. Olivier и Bruguière били натоварени да изслѣдватъ подробно открититѣ рудници и за тази цѣль заминали пакъ за островитѣ върху корабъ, приготвенъ отъ челеби ефенди. Отъ тѣхнитѣ

изучвания, обаче, Портата не се възползувала, защото жителитѣ на острова, боейки се, че ако се почне експлоатацията на пуцолана, тамъ ще се настанятъ турци и ще бжде лошо за тѣхъ, изпратили въ Цариградъ нарочна депутация, която прѣтупала работата: вмѣсто да почне разработването на санторинскитѣ руди, правителството си доставило нужния материалъ отъ Италия и за Санторинъ вече дума не станало (p. 18).

За историята, обаче, отъ това пжтуване най-важното е единъ разговоръ, който Olivier ималъ въ Митилинъ съ капуданъ пашата Кючукъ Хюсеинъ, името на когото ще срѣщнемъ нѣколко пжти въ изложението на пжтешественика. Разговорътъ е твърдѣ характеристиченъ за възгледитѣ, които царували между тогавашнитѣ турски управници. Зачекнати били разни въпроси: причинитѣ и послѣдствията на френската революция, политическитѣ и търговскитѣ отношения между Франция и Портата, нуждата да измѣни Турция своята отбранителна система и да създаде модерна войска. За примѣръ Оливие посочилъ Русия слѣдъ Петра велики; а Русия заплашвала да погълне Турция. Той прибавилъ освѣнъ това, че ако Австрия не сполучи да завземе Италия, тя ще заплашва Босна, Сърбия и Гърция [Македония].[1]) „Тя иска да се уголѣми, а може да стори това само на ваша смѣтка“, казалъ французинътъ на пашата (t. IV, p. 8).

По-нагатъкъ Оливие изтъкналъ значението на Франция, като сила, която може да забави и дори да спре пропадането на Турция.

Пашата казалъ тогава, че султанъ Селимъ и правителството му били убѣдени въ нуждата да устроятъ една армия като европейскитѣ, но че срѣщали такива мжчнотии отъ страна на народа, на голѣмцитѣ и на улемитѣ, че щѣли да изоставятъ проектитѣ си (qu'ils étaient sur le point d'abandonner leurs projets); Оливие посочилъ отъ друга страна опасноститѣ, които застрашавали Турция, ако тя не извърши военната реформа: пълна анархия, изтикване на Турция въ Азия. „Видѣ ми се, продължава французскиятъ пжтешественикъ, че пашата разчита много върху различието на интереситѣ, което произлиза отъ географическото положение на великитѣ сили въ Европа, върху завистьта и несъгласието на държавнитѣ глави

[1]) Че подъ *Гърция* въ онова врѣме се разбирала и цѣла южна Македония, ясно се вижда у *Beaujour*, Tableau du commerce de la Grèce, II t., Paris 1800.

и върху раздоритѣ, които поражда между тѣхъ подѣлбата на плячката; разчиташе той и на готовността на всички мусулмани да застанатъ подъ мохамедовото знаме, щомъ царството и вѣрата сѫ въ опасность“ (р. 11).

Отъ Санторинъ двамата пѫтешественици заминали за Родосъ, дѣто стигнали на 4 vendémiaire an 4 (26 септември 1975); на 14 били вече въ Бейрутъ и отъ тамъ прѣзъ Тиръ, Алепъ, Урфа, Мосулъ, Багдадъ, Керманшахъ и Хамаданъ се отзовали въ Техеранъ. Подиръ това ходили въ Испаханъ, отдѣто взели обратния пѫть за Цариградъ, като прѣбродили цѣла вѫтрѣшна Мала-Азия и прѣзъ Багдадъ. Латакие, Карахисаръ и Кютахие се върнали въ турската столица. Било вече началото на 1798 г.; неприятелскитѣ дѣйствия между републиката и Европа продължавали; и за да могатъ да заминатъ по море за Марсилия, Оливие и Бюргиеръ трѣбвало да се снабдятъ съ свободенъ пропускъ отъ английския посланникъ; понеже не могли да получатъ този документъ, тѣ на нѣколко пѫти щѣли да отпѫтуватъ по суша, но имъ било жаль да се раздѣлятъ отъ колекциитѣ, които били събрали прѣзъ петгодишното си пѫтешествие по Истокъ. Затуй избрали пакъ морския пѫть. Естественитѣ науки сѫ спечелили отъ това рѣшение, изгубила е българската история: ако двамата учени бѣха пропѫтували българскитѣ земи, тѣ щѣха безъ съмнѣние да ни оставатъ едно цѣнно описание, каквото сѫ ни оставили за другитѣ турски области. На 30 май 1798 г. Оливие и Брюгиеръ заминали за Франция съ турски корабъ. По пѫтя тѣ посѣтили Атина, Лепантъ, Патрасъ, Кефалония и Корфу и на 19 септември сѫщата година слѣзли на суша въ Анкона. Тукъ смъртьта ги раздѣлила: Брюгиеръ, който билъ човѣкъ съ деликатно здраве, се поболѣлъ и починалъ. а Оливие продължилъ самъ пѫтуването си за Франция. Прѣзъ октомври той стигналъ въ Парижъ слѣдъ петгодишно отсѫтствие.

Като резултатъ отъ дългогодишната обиколка на двамата учени се появилъ трудътъ Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse, печатанъ въ Парижъ, въ шесть тома, отъ 1801 (an 9) до 1807 г.[1]). Първиятъ и вториятъ томъ, из-

[1]) Пълното заглавие на книгата е: *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République, par G. A. Olivier, 6 t. Paris, an 9 — 1807.

лѣзли прѣзъ 1801 г., носятъ подзаглавие *Voyage à Constantinople, aux îles de l'Archipel et en Crète* (Пжтуване въ Цариградъ, по островитѣ на Архипелага и въ Критъ); третиятъ томъ, излѣзълъ прѣзъ 1804 (an 12), е посветенъ на Египетъ *(Voyage en Egypte);* четвъртиятъ, появилъ се прѣзъ сжщата година, е озаглавенъ *Voyage en Syrie et en Mésopotamie* и двата послѣдни *Voyage en Perse,* Парижъ, 1807.

Дѣто тоя обемистъ трудъ носи подписа само на Оливие, причината е, че Брюгиеръ, както вече споменахъ, се поминалъ още прѣзъ септември 1798 г., когато двамата учени свършили мисията си и пристигнали въ Анкона; така щото Olivier останалъ самъ да обработи събранитѣ материали. Впрочемъ Брюгиеръ, като естественикъ, се интересувалъ само отъ природата на пропжтуванитѣ страни и, уповавайки се на грамадната си паметь, не държалъ никакви бѣлѣжки, които да бждатъ използувани отъ другаря му. Слѣдователно Оливие съ право е означенъ като авторъ на съчинението и въ настоящитѣ прѣдварителни бѣлѣжки ще ни интересува само неговата личность.

Guillaume-Antoine Olivier билъ роденъ прѣзъ 1756 г. въ Arcs, близу до Тулонъ, южна Франция. Той билъ докторъ по медицината, членъ на Института, на Линеевото дружество въ Лондонъ и на разни научни и културни дружества въ Парижъ и въ провинцията. Билъ е редакторъ на *Encyclopédie méthodique* и писалъ нѣколко трудове по естествена история. Умрѣлъ е въ Лионъ прѣзъ 1814 г. Благодарение на обстоятелството, че присжтствието му въ Цариградъ е било забѣлѣзано отъ неприятелитѣ на републиката, ние имаме за него доста подробни свѣдения. Въ рапорта си № 14 P. S. 11 до министра на Външнитѣ Работи въ Виена, датуванъ Пера, 11 avril 1795, австрийскиятъ интернунций при Портата, баронъ Хербертъ, пише: „Ваше Прѣвъзходителство ще намѣри подъ № 3 точнитѣ отличителни знаци, записани отъ г. Шалгренъ, на двама френски ботанисти (естественици), отчаяни демократи; тѣ сж дошли въ Цариградъ прѣзъ пролѣтьта 1793 г. и послѣ сж прѣминали въ Анадола, изъ Бѣло море и Гърция, ужъ за да правятъ издирвания по естествена история . . .“ Шалгренъ (Chalgrin), който се споменува въ тая депеша, е билъ агентъ на Лудовика XVIII въ Цариградъ и като такъвъ е освѣдо-

мявалъ претендента на френския прѣстолъ за всичко, което се случвало въ турската столица и имало връзка съ революцията. Споредъ неговитѣ съобщения, Оливие билъ човѣкъ на около 32—33 години(?), високъ, строенъ, мургавъ, съ втренченъ и зълъ погледъ, много интелигентенъ и много образованъ, надаренъ при това съ краснорѣчие и „върлъ якобинецъ“. И той, и другарьтъ му получавали отъ Конвента по дванайсеть хиляди ливри (12 х. фр.) годишно. Отъ тѣзи данни можемъ да заключимъ, че французскиятъ пжтешественикъ билъ даровита личность; при това знаемъ, че той е билъ и научно подготвенъ, за да изпълни съ успѣхъ една сложна и деликатна мисия. Още по-добрѣ изпжкватъ неговитѣ качества и началата, които сж го ржководили въ работата му въ слѣднитѣ думи на прѣдисловието: „... въ това описание азъ не допуснахъ нито анекдоти, нито весели разкази, които могатъ повече да забавляватъ, отколкото да просвѣщаватъ. Азъ не искахъ да употрѣбя ярки краски, които може да плѣнятъ за мигъ, но ефекта на които скоро минава“. Значи Оливие погледналъ на работата си съ всичката сериозность на ученъ и не се увлѣкълъ отъ никакви излишества на словото. Грижата да бжде точно освѣдоменъ върху странитѣ, които посѣщава и върху прѣдмета, който го интересува, може да се константира у него още въ Парижъ. Така той познава по-раншнитѣ пжтешественици по изтокъ, споменува Турнефора[1]) и прочутия Волней.[2]) Сетнѣ, когато пристигнали съ Брюгиера въ Марсилия, прѣди да отпжтуватъ, посѣтилъ тамошнитѣ фабрики и събралъ свѣдения за източнитѣ страни. Цифритѣ, които той дава въ книгата си за френската търговия въ Турция, сж черпени тоже въ Марсилия, а ония за търговията и произведенията на Левантъ, — отъ търговскитѣ комисари (commissaires des relations commerciales), които Конвентътъ бѣ назначилъ въ Левантъ. Дошелъ въ Цариградъ, Оливие се намѣрилъ въ срѣда тъкмо пригодна да го освѣтли върху задачата му. Френската колония въ турската столица, макаръ да била то-

[1]) *Pitton de Tournefort*, Relation d'un Voyage du Levant, fait par ordre du roi, 2 t., Amsterdam 1718. Турнефоръ пропжтувалъ сжщо (1700—1702 г.) островитѣ и Мала-Азия.

[2]) *Volney*, Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785, Paris, 1787.

гава разнебитена поради вжтрѣшни раздори (гоненията между роялисти и републиканци), запазвала още своята стара организация и своето значение; така щото за Оливие е било лесно да черпи данни отъ много извори и да ги контролира. При това, натоваренъ съ официална мисия отъ парижкото правителство, той билъ въ тѣсна дружба съ Descorches, първия агентъ на републиката въ Цариградъ, човѣкъ съ необикновена ловкость и твърдѣ добъръ познавачъ на турцитѣ. Самъ пжтешественикътъ изказва въ прѣдговора на книгата си благодарность къмъ „гражданитѣ“ Рюфенъ, Дантанъ и Франкини, първия драгоманъ на посолството и малко врѣме управляещъ, другитѣ тоже драгомани. Тѣхъ той разпитвалъ често върху нравитѣ и законитѣ на страната. „Послѣднитѣ двама, пише той, бѣха даже толко любезни, че ми дадоха възможность да разпитвамъ най-образованитѣ турци въ столицата и ми служеха за прѣводачи всѣкога, когато имахъ нужда“ (XVII, XVIII). Друго нѣщо, което показва, че описанието на Оливие не е повръхностенъ разказъ, а свидѣтелство на зорькъ наблюдатель, то е обстоятелството, че той отхвърля много невѣрни извѣстия за турския животъ. Трѣбва сжщо да се изтъкне, че турскитѣ думи въ текста, съ нѣкои изключения, сж точно прѣдадени, а това показва безъ съмнѣние, че и понятията които тѣ означаватъ сж били ясни за пжтешественика. Освѣнъ това, той като лѣкарьималъ достжпъ даже и въ турскитѣ кжщи. Всичко туй ни кара да заключимъ, прочее, че извѣстията на Оливие за състоянието на Турция въ края на осемнадесетия вѣкъ не сж бѣлѣжки на случаенъ пжтувачъ, а резултатъ на търпеливи и дългогодишни изучвания.

* * *

Като такива тѣ заслужаватъ вѣра, разбира се не абсолютна: тамъ дѣто тѣ сж съмнителни или невѣрни, ние не ще пропуснемъ да отбѣлѣжимъ недостатъцитѣ имъ. Освѣнъ въпроса за достовѣрностьта на даннитѣ, поставя се на това мѣсто другъ въпросъ, оня за тѣхната оригиналность: кои отъ тѣхъ сж събрани непосрѣдствено отъ автора и кои сж заимствувани. Казахме, че Оливие споменува Турнефора и Волнея, колото цитира само на едно мѣсто, но никакви други имена

не привежда. Единственитѣ извори, които е посочилъ сж френскитѣ търговски комисари на истокъ и марсилскитѣ търговци, отъ които е черпилъ свѣденията си — твърдѣ цѣнни — за произведенията и търговията на Турция. И, както се вижда, други не е ималъ на ржка. Той не се е ползувалъ нито даже отъ такова едно капитално и документирано съчинение каквото е *Tableau général de l'Empire Othoman* отъ Mouradjea d'Ohsson, първитѣ два тома отъ което сж излѣзли въ Парижъ прѣзъ 1787 и 1790 г. Едно сравнение на двамата автори установява, че Оливие е билъ независимъ отъ своя прѣдшественикъ, когото може би е познавалъ, но отъ когото не е заимствувалъ. Можемъ, прочее, да твърдимъ, че картината, която френскиятъ пжтешественикъ ни дава за културното, политическото и икономическо състояние на османското царство въ врѣме на революцията е правдива и въ голѣма степень оригинална.

Трудътъ на Оливие се цѣни твърдѣ много като изворъ за историята на Турция и на Истокъ изобщо; Цинкайзенъ, Новаковичъ, Иречекъ и други учени, които сж се занимавали съ положението на Турция въ края на прѣдпослѣдното столѣтие сж използувли неговитѣ свидѣтелства.

Тѣзи цѣнни извѣстия обаче сж останали непознати за нашата книжнина и неизползувани. Въ *Стари пжтувания по България* това *пжтуване* по Турция не е никакъ приведено и това опущение се дължи несъмнѣнно на обстоятелството, че Оливие не се занимава съ етнографията на европейска Турция и послѣ на туй, че той не е посѣтилъ българскитѣ земи, макаръ да съобщава за тѣхъ твърдѣ важни данни. Наравно съ тия извѣстия, които се отнасятъ непосрѣдствено до България, за насъ сж интересни и всички свидѣтелсва за тогавашното състояние на турската империя, която въ царуването на Селима III прѣживѣ първата голѣма криза на своето поевропейчване. Тукъ ние ще ги приведемъ всички, като ги съберемъ въ три голѣми групи: 1) свидѣтелствата за общото положение на Турция въ даденото врѣме; 2) извѣстията за Пазвантоглу и 3) даннитѣ за икономическото състояние на Турция. Би могло още свидѣтелствата на пжтешественика да се групиратъ по своя характеръ — културни, политически и икономически — въ три голѣми дѣла, но такава една работа прѣдставя голѣми

неудобства: на много мѣста се приплитатъ наблюдения отъ различенъ характеръ и мжчно е да се раздѣлятъ; освѣнъ това, при прѣхвърлянето на разнитѣ части сж неизбѣжни опущения, които инакъ се избѣгватъ.

Подиръ прѣдговора, първиятъ томъ се отваря съ една малка таблица: *„Пръсмѣтане на монетитѣ, мѣркитѣ и теглилкитѣ, които се споменуватъ въ това съчинение“*. Отъ тази таблица извличаме слѣднитѣ данни, които не сж нови и неизвѣстни, но които е умѣстно да приведемъ тукъ:

Кесията има 500 гроша, — около 1000 франка.

Грошътъ се дѣли на 40 пари, които може да се прѣсмѣтнатъ равни на 2 франка.

Парата има 3 аспри, равно на 5 стотинки. Грошътъ струвалъ по-рано около 3 ливри (прибл. 3 лева), но понеже монетитѣ сж били постоянно разваляни отъ султанитѣ прѣзъ цѣлото осемнадесето столѣтие, тогава не е струвалъ повече отъ 1·50 фр. Оливие, обаче, го смѣта равенъ на два франка, споредъ френскитѣ търговци[1]). Горната оцѣнка не трѣбва никога да се изпуска изъ прѣдъ видъ, когато имаме работа съ извори отъ тая епоха. И когато четемъ, напримѣръ, у Софрония Вратчански, че билъ много затрудненъ, когато трѣбвало да плати 400 гроша дългъ останалъ отъ чичо му[2]), трѣбва да знаемъ, че се касае за една сума отъ 800 лева — тогавашни пари.

Килото е мѣрка за жито и има отъ 18 до 22 оки, споредъ качеството на зърното. Това е *цариградското* кило.

Кантара има 44 оки.

---

[1]) За постоянното спадане стойностьта на паритѣ, *Beaujour* дава въ цитираното негово съчинение слѣднитѣ цифри: въ врѣмето на султанъ Махмудъ I грошътъ е теглилъ още $5^1/_2$ драма и съдържалъ $^1/_3$ примѣсъ. Мустафа III го свалилъ (прѣзъ 1771 г.) на 5 драма съ половинъ примѣсъ, а Абдулъ Хамидъ I сѣкълъ грошове съ $4^1/_2$ драма, наполовина сребро и примѣсъ. Най-сетнѣ при неговия приемникъ Селимъ III грошътъ спадналъ на 4 драма, отъ които само $1^3/_4$ сребро и $2^1/_4$ примѣсъ. Единъ драмъ сребро се продавалъ 16 пари, значи грошътъ ималъ вжтрѣшна стойность 28 пари; така щото султанътъ печелилъ 12 пари при сѣченето. (Beaujour, ц. с., t. II, p. 195 сл.).

Че въ края на XVIII вѣкъ грошътъ струвалъ около два лева, ясно се вижда отъ смѣткитѣ на австрийската интернунциатура въ Цариградъ. Въ смѣткитѣ за 1788 срѣщаме слѣднитѣ цифри: 100 гроша=90 фиоринта; 1 фиоринтъ= $44^1/_3$ пари, значи 1 гр. и $4^1/_3$, т. е. пакъ 2 лева.

[2]) *Софрони Врачански* отъ А. Теодоровъ-Баланъ, стр. 8, § 4.

Аршинътъ. Въ Цариградъ били познати четири аршина: за копринени платове (65 см.), за памучни и вълнени платове (68 см.), аршинътъ на арсенала (терсаната) $70\,^1/_2$ см. и голѣмиятъ, дюлгерски аршинъ, $76\,^1/_2$ см.

I.

Общото положение въ Турция. (Цариградъ).

Първиятъ томъ на *Voyage dans l'Empire othoman* е раздѣленъ на двадесеть глави. Авторътъ описва въ началото пѫтуването си отъ Марсилия до Цариградъ и послѣ ни запознава съ тогавашното състояние на турската столица.

Когато имъ се прѣдставила отъ морето картината на красивия градъ, французитѣ учени били възхитени, но впечатленията имъ бързо се измѣнили, когато тѣ слѣзли на суша: „насъ ни изненада тишината, която царува на всѣкѫдѣ, надмѣнността, тежката походка на мусулманитѣ, изненада ни смиреността, боязливостьта и подчинеността на евреитѣ, арменцитѣ и дори гърцитѣ: тоя контрастъ е тъй поразителенъ, щото чужденецътъ отъ самото държане на човѣка познава дали той е мусулманинъ или рая, прѣди още да умѣе да ги разпознава по това що носятъ на главата си и по обувкитѣ имъ“. (р. 15).

Характерътъ на мусулманитѣ и другитѣ народности е по-подробно обрисуванъ въ третата глава: „мусулманитѣ сѫ изобщо малко образовани, много фанатици и смѣшно горделиви. Почти всички занаяти у тѣхъ сѫ въ първобитно състояние, или пъкъ неизвѣстни, съ изключение на бояджийството, тъкачеството и кожарството“ (р. 26). А за обща характеристика на нацията, Olivier си е послужилъ само съ двѣ думи: турцитѣ сѫ, казва той, противообществена нация, *une nation anti-sociale* (р. 27).[1])

[1]) Наблюденията на френския пѫтешественикъ напълно се схождатъ съ слѣднята Charakteristik der neuren Türken und Griechen, която срѣщаме въ виенското списание Hormayrs Archiv. год. V (1814) № 150 и. 151, р. 645:

„Може да се каже, че поданницитѣ на султана сѫ раздѣлени на касти и че турцитѣ образуватъ военното съсловие, което е навсѣкѫдѣ наклонно да злоупотрѣбява съ силата си....“ Турцитѣ, „като че знаятъ, че нѣматъ друго право върху хубавитѣ страни, които владѣятъ, освѣнъ сабята, и за туй ходятъ винаги въоружени, съ златни пищови и единъ дългъ ножъ на пояса.... При това разположение на духоветѣ и обкръжени само отъ роби, тѣ достигатъ до една надмѣность, която при състоянието на тѣхнитѣ нрави граничи до дивота; при

Гърцитѣ сж „весели, духовити и хитри“ (р. 27). Тѣ сж изобщо суевѣрни, плахи и строго пазятъ поститѣ. (р. 28).

Арменцитѣ сж всички търговци, повечето отъ тѣхъ сж „банкери, доставчици и агенти (hommes d'affaires) на пашитѣ и други голѣмци“.

Евреитѣ „вършатъ всѣкакъвъ видъ търговия и всички занаяти, дори и най-долнитѣ“ (р. 29).

Турцитѣ образуватъ най-голѣмата часть отъ населението на Цариградъ, гърцитѣ сж около една шеста, а арменцитѣ малко нѣо-малко отъ гърцитѣ. Европейцитѣ сж били около двѣ хиляди души.

Цѣлото население на Цариградъ и околноститѣ му Olivier го прѣсмѣта на повече отъ 500,000 души. Разбира се, никаква статистика на населението не е сжществувала тогава въ Турция, както не сжществува и днесъ, и французскиятъ пжтешественикъ си служи съ една особена метода за да изчисли броя на жителитѣ на турската столица: — споредъ ежедневната консумация на брашно. Понеже продажбата на житото и брашното въ Цариградъ е била въ онази епоха държавенъ монополъ, водила се точна смѣтка на раздаваното количество жито и брашно. Раздавали се дневно по 15,000 кила жито; споредъ това, като се прѣдполага, че мжжетѣ, женитѣ и дѣцата ядатъ дневно по ливра и половина ($^3/_4$ кило) брашно, Olivier дава горнята цифра. И прибавя: като се вземе прѣдъ видъ, че на Истокъ ядатъ по-малко месо, отколкото въ сѣверна Европа, но че употрѣбяватъ повече хлѣбъ, оризъ, тѣстени работи, млѣко и овощия, смѣтката е доста точна. Трѣбва, разбира се, да се вземе подъ съображение и вносътъ на жито контрабанда, въпрѣки надзора на властитѣ, но това не може да даде разлика по-голѣма отъ 20,000 души (р. 31).

най-малкия поводъ, често безъ никакъвъ поводъ, тѣ сж готови да набиятъ. невѣрника“.

Колко е била рѣзка разликата между европейското общество и турцитѣ и колко е вѣрна оцѣнката на Оливие показватъ слѣднитѣ думи на френския полковникъ *Méri ge,* който прѣзъ 1807 прѣкаралъ нѣколко мѣсеца въ Видинъ и е авторъ на единъ твърѣ важенъ мемоаръ върху Пазван-оглу: „турчина не е вече арабинъ, тюркменъ, но още не е станалъ гражданинъ“. И на друго мѣсто: „....у днешния турчинъ лесно се познава човѣкътъ отъ чергарскитѣ орди излѣзли изъ Татарско и Арабия“. (*Meriage,* Notes sur Pasvandoglou въ Revue Slave, 1906 — 1907).

Методата е, наистина, духовита и практична, но за вѣрността на цифритѣ се поражда голѣмо съмнѣние. Ако приемемъ, че едно кило жито има срѣдно 20 оки (понеже то има отъ 18 до 22 оки, споредъ качеството на зърното), ще излѣзе, че въ Цариградъ се е раздавало по 300,000 оки жито на день. А мѣсечно ще да се е внасяло 450,000 кила жито. Въ единъ рапортъ на австрийския интернунций при Портата отъ 1/13 ноември 1839, обаче, срѣщаме цифра много по-малка; тамъ е казано, че Цариградъ консумира 140,000 кила жито на мѣсецъ, или 4,666 к. дневно, т. е. една трета по-малко отъ количеството, което посочва Olivier. Прочее, или една отъ двѣтѣ цифри е невѣрна, или пъкъ трѣбва да приемемъ, че за единъ периодъ отъ четиредесеть и петь години населението на Цариградъ е намалѣло въ значителенъ размѣръ, близо съ една трета. Истината ще се установи слѣдъ по-подробни изслѣдвания; за нашата цѣль е достатъчно да изтъкнемъ, че на това мѣсто даннитѣ на пѫтешественика се нуждаятъ отъ провѣрка.[1])

Твърдѣ цѣнни сѫ обаче неговитѣ извѣстия за поминъка на цариградското население: това е една поразителна жива картина на цѣла тогавашна Турция, и тия мѣста ще ги прѣведемъ дословно.

Ако хвърлимъ, пише Olivier, единъ погледъ върху грамадното население на Цариградъ, ще се почудимъ, може би, че почти всички жители на тоя голѣмъ градъ изкарватъ поминъка си отъ султана, отъ голѣмитѣ държавни служби, отъ слугуване или отъ нѣкой частенъ занаятъ (industrie particulière); че голѣма часть отъ паритѣ на империята се поглъщатъ отъ столицата чрѣзъ данъцитѣ, митата и правото на наслѣдство, което владѣтеля си запазва спрямо всички свои чиновници; чрѣзъ конфискуванията, които той си позволява, чрѣзъ продажбата на всички служби, на всички длъжности и на всички военни, административни, сѫдебни и духовни чинове; чрѣзъ голѣмитѣ приходи (apanages), които иматъ джамиитѣ и главнитѣ правителствени чиновници; най-сетнѣ чрѣзъ подаръцитѣ, които всѣки службашъ дава доброволно

[1]) Двата извори могатъ да се съгласятъ само ако приемемъ, че въ рапорта на интернунция се подразбиратъ *солунски*, а не цариградски кила. Солунското кило мѣрило 85 оки, така щото имаме 140,000×85=1,190,000 оки жито мѣсечно, срѣщу 900,000 у Olivier.

или ще-не-ще всѣка година на ония, които го протежиратъ въ Портата, поддържатъ го и го защищаватъ, както и на ония агенти (hommes d'affaires), които бдятъ върху неговитѣ интереси и му съобщаватъ за всѣка промѣна, що става и за всѣка опасность, що го заплашва.

Почти всички приходи на хазната се изразходватъ въ Цариградъ, защото тамъ сж държавнитѣ учреждения и защото въ провинцията нѣма ни войска, ни марина, нито арсенали, нито укрѣпления, които да се поддържатъ отъ султана. Управителитѣ — паши, мутеселлими, войводи — не само не получаватъ никаква заплата отъ Портата, но внасятъ напротивъ всѣка година въ съкровището извѣстна сума, размѣрътъ на която зависи отъ голѣмината и естеството на управляваната отъ тѣхъ область. За разглеждане на дѣла моллитѣ и кадиитѣ взиматъ едно право отъ десеть на сто и разни дарове. Йеничеритѣ и други войници получаватъ една много малка дневна плата, изтеглена отъ приходитѣ на провинцията: тѣ се въоржжаватъ на свои разноски и отиватъ на война, безъ да похарчи султана за тая цѣль и най-малката сума. Офицеритѣ [йеничерскитѣ], наречени аги, иматъ пожизнени владѣния, срѣщу които сж задължени при първа заповѣдь да отидатъ въ войската и да поведатъ съ себе си, на свои разноски, извѣстно число войници.

Всички завѣдения досежно марината се намиратъ въ Цариградъ. Въ никое друго пристанище не се построяватъ нито се въоржжаватъ военни кораби. Въ Цариградъ се извършватъ главнитѣ постройки. Наистина днесь има корабостроителници въ Синопъ, въ дъното на Муданския заливъ, при Дарданелитѣ, въ Митилинъ и Родосъ, защото на близу до тия мѣста има дървенъ строителенъ материалъ; но паритѣ, които излизатъ отъ Цариградъ за тая цѣль не сж много, и то само врѣменно; впрочемъ най-често тия суми се набавятъ отъ пашитѣ.

Укрѣпленията се поддържатъ отъ пашитѣ, въ територията на които се намиратъ; за това всички почти сж въ недобро състояние; повечето даже сж въ развалини. Въ това отношение лесно е да се излъже султана, защото той получава всѣка година внушителни смѣтки за направени разходи; ако пъкъ подозрѣ нѣкого отъ управителитѣ въ измѣна или

получи оплаквания и изпрати на мѣстото човѣкъ да провѣри, щомъ пашата даде пари, почти всѣки пѫть успѣва да изкара единъ благоприятенъ рапортъ; но дори ако пашата (виновенъ) бѫде сваленъ, дори ако му отрѣжатъ главата, наслѣдникътъ му нѣма да постави укрѣплението въ по-добро състояние; той ще направи отначало нѣколко незначителни поправки и щомъ вземе мѣрки за да обезпечи своята безнаказаность, ще ги прѣкрати.

Сѣченето на паритѣ въ Турция, като изключимъ Каиро, става само въ Цариградъ и днесь за днесь дава на султана значителенъ приходъ, защото той е развалилъ монетитѣ до такава степень, че нѣматъ нито половината отъ стойностьта, която сѫ имали при прѣдишнитѣ султани, а ги пуска въ обращение на старата стойность. [1]) Наистина чуждитѣ пари се увеличиха много, но не сѫ още въ оня процентъ, до който трѣбва да достигнатъ, защото търговскиятъ балансъ е въ полза на Турция.

Споредъ едно приблизително изчисление, всичкитѣ пари, внасяни ежегодно въ Цариградъ отъ различнитѣ градове и области на империята, може да се прѣсмѣтнатъ до двѣстѣ милиона френски ливри [значи около 200 милиона лева]; приходътъ на Портата и на султана, заедно съ произведението отъ сѣченето на монетитѣ, е около сто и петдесеть милиона лири; подаръцитѣ давани на влиятелни службаши, възнаграждението на разнитѣ агенти (hommes d'affaires), прихода на джамиитѣ, апанажитѣ на сановницитѣ, всичко това не надминава петдесеть милиона. Споредъ тази смѣтка излиза, че се падатъ по триста ливри (около 300 л.) на човѣкъ; а това е доста. Ще забѣлѣжа, че индустрията въ Цариградъ се ограничава почти всецѣло въ нуждитѣ на населението и че главната търговия се върти около консумацията на града. Транзитната търговия е съвсѣмъ незначителна и не докарва отъ вънъ нѣкаква голѣма сума пари.

Отъ това се вижда, че градътъ дължи по настоещемъ многочисленото си население на присѫтствието на владѣтеля, на разходитѣ на двореца и на всички държавни учрѣждения, които се намиратъ тамъ. (р. 37). Това положение обаче може, споредъ Olivier, да се измѣни и града да нарастне много

[1]) Вж. по-горѣ извѣстията на Beaujour.

самъ по себе, стига да се използува неговото мѣстоположение. да се развие у него индустрия, земледѣлие и да се прѣмахне чумата, която, заедно съ турското владичество, е най-голѣмия бичъ за тѣзи страни.

Тукъ, правейки очевидно паралелъ между турската и европейскитѣ столици, и между аристокрацията въ Европа и въ Турция, авторътъ отбѣлѣзва, че богаташитѣ въ турската империя не отиватъ въ Цариградъ да ядатъ паритѣ си въ разни видове удоволствия и развлечения. Агитѣ стоятъ по земитѣ си за да ги съхраняватъ, да ги бранятъ и да ги обработватъ. Безъ заповѣдь отъ султана чиновницитѣ не могатъ да напускатъ управляванитѣ отъ тѣхъ области. Моллитѣ и кадиитѣ раздаватъ правосѫдие тамъ, дѣто имъ е било заповѣдано да отидатъ, въ Цариградъ отиватъ да интригуватъ само тогава, когато сѫ лишени отъ длъжность.

Най-често даже тѣ гледатъ да сѫ по-далеко отъ строгото око на правителството: тѣ иматъ свои пълномощници, свои агенти, които интригуватъ зарадъ тѣхъ, които ги оправдаватъ съ пари, изравняватъ мѫчнотиитѣ съ пари, купуватъ покровителства съ пари и имъ издѣйствуватъ повишение пакъ съ пари. Тукъ всички чинове се продаватъ съ наддаване; всички служби сѫ на търгъ; не може да се получи каква да е доходна длъжность безъ подаръци.

Има една класа хора, които нѣматъ другъ занаятъ, освѣнъ да даватъ заеми съ грамадна лихва на ония честолюбци, които безъ това не би могли да получатъ служби; на всички чиновници злоупотрѣбители, които искатъ да прикриятъ прѣстѫпленията си и да се задържатъ на служба; на всички, които иматъ нѣкой силенъ врагъ, който иска да ги унищожи; най-сетнѣ на всички, които трѣбва да откупятъ главата си, застрашена отъ меча на закона или отъ волята на султана, и които трѣбва изведнажъ да броятъ много пари. (р. 38).

Отъ тия наблюдения на френския пѫтешественикъ ясно се вижда, колко животътъ въ провинцията е билъ откѫснатъ отъ живота въ Цариградъ, който заемалъ особено мѣсто. Правителството, за да може да има ржка върху цѣнитѣ на хлѣба, въвело монополъ на зърненитѣ храни, внасяни въ Цариградъ; съ това то е постигало двойна цѣль: получавало е единъ сигуренъ приходъ въ хазната и се ограждало отъ опасността

да избухватъ бунтове въ тази многолюдна столица; не ще съмнѣние първата цѣль е била прѣслѣдвана съ голѣма ревность, но и грижата да се задоволява цариградското население е била толкозъ голѣма, щото много пѫти е налагала смѣняването на везири, — когато е трѣбвало една жертва за да се уталожатъ развълнуванитѣ духове.

Важна за насъ е и бѣлѣжката, че турскитѣ едри земевладѣлци не сѫ напускали полето за да живѣятъ въ изнеженость по китнитѣ брѣгове на Босфора, — както френскитѣ дворяни въ врѣмето на Лудовика XIV, напр. — а сѫ стояли въ имѣнията си, „за да ги бранятъ и обработватъ“. По-късно и въ Турция настѫпва промѣна въ туй отношение и въ тая промѣна, навѣрно, ще трѣбва да търсимъ една отъ причинитѣ за постепенното освобождение на селянитѣ отъ чифлигарство.

Колкото за покварата въ управлението, която Оливие рисува съ тъй силни краски[1]) нея констатиратъ всички източници на врѣмето, като захванемъ отъ Софрония[2]), койтоималъ работа съ единъ чаушъ и свършимъ съ дипломатическитѣ прѣдставители на Европа, които сѫ били въ съприкосновение съ най-висшитѣ сановници на Портата[3]). Ония hommes d'affaires, които тъй често се споменуватъ въ горнитѣ пасажи сѫ били необходими за всички паши и провинциални сатрапи, които чрѣзъ тѣхъ си обезпечвали пълна независимость и безнаказаность. На тѣхъ дължатъ въ голѣма степень успѣха си всички паши-бунтовници, като Махмудъ паша въ Шкодра, Джезаръ паша въ Сирия, Пазвантоглу въ Видинъ, Али паша въ Янина и други, които винаги сѫ имали свои защитници въ дивана и свои партизани въ лагера на султановитѣ войски, изпратени да ги унищожатъ.

Ролята на лихваритѣ трѣбва сѫщо да се изтъкне, ако искаме да разберемъ зулумитѣ на всички управници, били тѣ войводи, кадии или паши. Лихваритѣ сѫ давали пари на невѣроятни условия, които заинтересуванитѣ приемали, но цѣлиятъ

---

[1]) Самъ Olivier пише на друго мѣсто (I, 108). че „ненаситна алчность“ характеризира турцитѣ.

[2]) *Софрони Врачански* отъ А. Теодоровъ, стр. 15.

[3]) Мсб. кн. XXIV. Приносъ къмъ историята на българското отечество, сѫщо и донесенията на австрийския интернунций отъ по-раншнитѣ години (1790—1796), въ виенския Haus,-Hof-und Staatsarchiv.

товаръ легалъ върху плещитѣ на населението, прѣдимно селското: отъ тукъ постоянно растене на мизерията, за която на друго мѣсто говори авторътъ на това *пжтуване*.

Въ слѣднята глава (IV) срѣщаме едно подробно описание на сарая; Olivier говори за харема, за отношенията на султана спрямо женитѣ и наложницитѣ му и рисува страшното душевно състояние на тѣзи млади, хубави жени, затворени въ палата (р. 44); за могжщата роль на *кжзларъ-агаси* (р. 45 сл.) и другитѣ черни евнуси: *хазне-векили*, който замѣства кжзларъ-агаси и управлява вжтрѣшната царска хазна и *хазнадаръ-аги'та*, който управлява частното съкровище на султана. Колкото за бѣлитѣ евруси, които служатъ извънъ харема и частно на султана, тѣ иматъ като главатарь *капу-агаси* (р. 46).

По-нататъкъ той разправя за единъ видъ пажески институтъ, основанъ въ Пера. Въ този институтъ, който се помѣщавалъ въ единъ голѣмъ сарай, се възпитавали на държавни разноски голѣмъ брой младежи, наречени *ичоглани*. Тѣ били прѣдназначени за пажове на султана и за да заематъ главнитѣ придворни служби. Ходжи имъ прѣподавали всѣки день турски, арабски, персийски, писане и коранъ. Други се упражнявали въ хвърляне на *джирид*ъ, ѣзда и фехтоване; обучавали ги сжщо въ службитѣ, които щѣли да иматъ да изпълняватъ. Голѣма часть отъ тия дѣца били възпитавани и въ палата. Надзиравали ги бѣли евнуси, които ги държали много строго. Тѣ били облѣчени въ бѣло. Оливие ни казва още, че тѣзи пажове били християнски дѣца задигнати въ врѣме на война или пъкъ купени въ Кавказъ, обаче, откато турскитѣ войни противъ християнитѣ не били тъй сполучливи, почнали да се приематъ и мусулмански дѣца. Ичогланитѣ достигали до голѣми служби въ сарая.

Имало въ двореца на султана и друга категория младежи, *задигнати като роби въ врѣме на война* или пъкъ купени; повечето отъ тѣхъ, подъ името *аджеми-оглан*ъ (Ol. пише *adjem-oglan)*, изпълнявали нисшитѣ служби, като вратари, дървари, готвачи, месари, водоносачи (р. 48).

Съ тѣхъ обаче не се изчерпвалъ придворниятъ щатъ на султана. Имало освѣнъ това около шесть хиляди бостанджии, чийто главатарь, *бостанджи-башията*, притежавалъ голѣма

власть. Освѣнъ абсолютното началство надъ всички султански дворци и градини, „въ негови ржцѣ е полицията на цариградскитѣ околности, до устието на Черно море. Той прѣслѣдва нарушенията и наказва крадцитѣ и други провинени.[1])“ Той държи кормилото на царския каикъ, когато султанътъ се вози по море и го придружава на конь, когато излиза тържествено. Тоя чиновникъ е единъ отъ четиритѣ *рикябъ-агалари* или придворни чиновници, които сж длъжни да придружаватъ султана всѣкога, когато излиза въ тържествени случаи. Другитѣ трима се наричатъ *бююкъ имброхоръ*[2]) или великъ конюхъ, *кючукъ имброхоръ* или малъкъ конюхъ и *капиджиларъ-кехаяси* или главенъ шамбеланъ (p. 49).

Като описва тѣзи придворни длъжности и говори за многобройната прислуга у голѣмитѣ кжщи, френскиятъ пжтешественикъ изтъква това обстоятелство, че много отъ слугитѣ сж глухонѣми, — което, споредъ него, се дължи на нуждата отъ постоянно прислужване. Той не забравя обаче да забѣлѣжи, че много отъ тия глухонѣми само се приструватъ. Такъвъ единъ глухонѣмъ той виждалъ у Descorches, прѣдставителя на Франция.

Вънъ отъ изброенитѣ служби, има още едно голѣмо число *капиджии,* които пазятъ на външнитѣ врата на сарая. Тѣ не трѣбва да се смѣсватъ съ *капиджи-башиитѣ,* които иматъ почетна и доходна длъжность; тѣ сж единъ видъ камерхери и сж натоварени съ изпълнение на султански заповѣди, — напримѣръ, да отрѣжатъ главата на нѣкой бунтовникъ или на нѣкой злоупотрѣбитель,[3]) да занесатъ на нѣкой паша извѣстието, че е назначенъ, да прибератъ наслѣдството отъ нѣкой висшъ чиновникъ, и пр. Началникътъ имъ, който изхожда винаги отъ сжщото съсловие, се именува *мири-алемъ.* Понѣкога капиджибашиитѣ се повишаватъ въ чинъ паша съ два туя (pacha à deux queues) и като такива се изпращатъ като управители изъ провинциитѣ (p. 52).

[1]) Тукъ Olivier дава повече подробности, отколкото d'Ohsson, който за бостанджи-башията пише само слѣдното: l'un des premiers officiers du Sérail, et en même temps grand-maître der forêts. (Tableau de l'Empire ottoman, II, p. 107).

[2]) *Имброхоръ* е извратената дума *емиръ-ахъръ* — началникъ на конюшни.

[3]) Ср. *Mériage*, Notes sur Pasvantoglou въ Revue Slave (1906—1907) и „Приносъ къмъ историята на българското отечество“, Мсб. XXIV.

Отъ историята на султанъ селимовитѣ реформи е извѣстно, че турскитѣ държавници отъ края на осемнадесетия вѣкъ съ особено усърдие сѫ се старали да повдигнатъ могѫществото на империята по море; най-напрѣдъ старият Хасанъ паша, а слѣдъ него Хюсеинъ паша, ползуващъ се съ безграничното довѣрие на султана, сѫ залегали непрѣкѫснато въ това направление; и когато Olivier напусналъ Турция прѣзъ 1798 г., морскитѣ постройки продължавали дѣятелно въ всички арсенали. Турската флота броила по онова врѣме двадесеть линейни кораби, двадесеть и нѣколко фрегати и корвети, нѣкои отъ които имали по 40 тона, и разни други малки единици[1]) (р. 58).

Оливие, обаче, който познавалъ турската дѣйствителность и характера на министра на маринатa, прѣдвижда, че тази дѣятелность ще остане ялова: „За съжаление, пише той, капуданъ-пашата нѣма широки възгледи като държавенъ мѫжъ, нито познания, каквито изисква службата му: той се занимава съ най-малкитѣ подробности съ дребнавостьта на човѣкъ, който има повече добра воля, отколкото дарби". Той си помисли, че ще може да образува марина просто като заповѣда да се построятъ много кораби: той не е насърдчилъ търговията, не е даже изработилъ плановѳ за подготвяне на моряци. Двѣтѣ училища, едното по математика при арсенала, другото по мореплаване, уредени отъ баронъ де Тотъ, не могатъ да бѫдатъ полезни, защото не се поддържатъ добрѣ и защото прѣподавателитѣ сѫ много ограничени (р. 59—60).

Интересни сѫ даннитѣ за екипажа на турската флота: Моряцитѣ и солдатитѣ отъ военната флота се наричали понапрѣдъ *левенти,* а тогава се казвали *Галионджии.* Първитѣ (галионджиитѣ-моряци) били турци отъ крайбрѣжнитѣ градове или гърци отъ Бѣло море; тѣ били постоянни, получавали си всѣкога платата и при първа заповѣдь трѣбвало да се намѣрятъ на корабитѣ. Галионджиитѣ-войници били всички мусулмани; на тѣхъ сѫ плащало само когато били на служба; слѣдъ

[1]) Прѣзъ 1789 г., въ врѣме на войната съ Русия и Австрия, турската флота е имала 16 линейни кораби, 21 фрегаги, 5 корвети. (Tableau général de la marine ottomane, 1789, приложено къмъ едно писмо на неаполитанския прѣдставитель графъ Лудолфъ, Цариградъ, 22 априлъ 1789, въ виенския Staatsarchiv).

разоржжението тѣмъ се разрѣшавало да се върнатъ по домоветѣ си и да си гледатъ работата. Гърцитѣ изпълнявали по военнитѣ кораби само маневренни служби.

Когато стане нужда прибѣгватъ до търговската марина, а ако трѣбва, излиза султански фермънъ, който заповѣдва на първенцитѣ отъ островитѣ и на управителитѣ на приморскитѣ градове да изпратятъ извѣстно число моряци въ Цариградъ. Това видѣлъ Оливие прѣзъ пролѣтьта на 6-та година (1798), когато 15 шалупи-канонерки трѣбвало да отидатъ противъ Видинъ — тогава е ставала обсадата на тоя градъ отъ войскитѣ на капуданъ пашата, — а други единици въ Александрия и въ Архипелага (стр. 60 сл.). Галионджиитѣ-войници сж много разюздени, твърдѣ непокорни и обикновено много развалени. И за да подкрѣпи тази характеристика съ примѣри, Оливие разправя какъ въ една кръчма единъ отъ тѣзи войници убилъ съ ятагана си единъ гръкъ, защото една гръцка компания не искала да плати за него (р. 62 сл.). Забѣлѣжително е, че сжщата характеристика може да се приложи безъ никакво смегчение на турскитѣ моряци отъ наше врѣме, извѣстнитѣ въ Цариградъ *терсанелии,* поне до послѣднитѣ дни на стария режимъ.

На продължителното бавене на Оливие въ турската столица длъжимъ редъ важни наблюдения върху бита главно на господствуващето племе и на другитѣ народности. На едно мѣсто, напримѣръ, той се оплаква, че цариградскитѣ гъркини въ онова врѣме били вдигнали своето благоволение отъ европейцитѣ, частно отъ французитѣ, и го прѣхвърлили върху руситѣ; на друго мѣсто разправя, че ходилъ да види барутчийницата въ Санъ-Стефано (която се управлявала отъ италиянецъ) и понеже било късно да се върнатъ вечерьта, останали на гости у единъ гръцки попъ, кждѣто цѣла нощь ги безпокоило кандилото прѣдъ иконата и ги яли бълхи и дървеници (р. 100). За голѣмо очудване на двамата европейци, домакинитѣ си легнали облѣчени и на легла постлани наземи. Въ сжщия редъ на наблюдения Оливие отбѣлѣзва, че въ селата по брѣга на Босфора — Орта-кьой, Арнаутъ-кьой, Куручешме — имало хубави кжщи; турскитѣ били боядисани бѣло или червено, а гръцкитѣ, арменскитѣ и еврейскитѣ имали черникавъ

цвѣтъ. Раята, както е извѣстно, нѣмала право да употрѣбява свѣтлитѣ краски, които сж били привилегия на мусулманитѣ: „въ Турция господаря трѣбва да се отличава отъ слугата както по облѣкло, така и по жилище“ (p. 109).

Но главнитѣ наблюдения иматъ за обектъ, както казахъ, турцитѣ. Тѣ сж твърдѣ разнообразни и пръснати на всѣкждѣ. Интересни данни срѣщаме прѣди всичко за лѣтнитѣ развлечения на султана.

Лѣтѣ султанътъ отивалъ по нѣкога на Окъ-Мейданъ, заедно съ главнитѣ си сановници и съ часть отъ пажоветѣ си. Тамъ прѣкарвалъ деня въ единъ хубавъ кйошкъ или подъ великолѣпни шатри и понѣкога хвърлялъ по нѣкоя и друга стрѣла. Стрѣляли и неговитѣ пажове, но гледали да не надминатъ разстоянието достигнато отъ султана. Слѣдъ това пажоветѣ играли на *джирид*ъ, игра твърдѣ разпространена на истокъ: конникътъ хвърля тичешкомъ съ дигната ржка и съ голѣма сила джирида и гледа да удари съ върха противника си на далечно разстояние. Сполучилъ или не, за да не стои безъ оржжие и за да не бжде ударенъ, той трѣбва да си вземе оржжието тичешкомъ, безъ да слѣзе отъ коня. Джиридътъ се прави отъ меко дърво, върба или хурма (p. 94).

Отъ по-сжществено значение сж даннитѣ за демографията на Турция. Говорейки за мусулманския бракъ и за мусулманскитѣ обичаи, — за които дава цѣнни и подробни провѣрени свѣдения, — Olivier изтъква пакостнитѣ послѣдствия отъ полигамията: понеже числото на женитѣ е горѣ-долу равно на числото на мжжетѣ, казва той, богатитѣ могатъ да взиматъ по нѣколко жени само въ ущърбъ на бѣднитѣ. Наистина харемитѣ се пълнятъ съ чужденки робини, но и мжжетѣ-роби сжщо сж много. За доказателство, че полигамията е пакостна, служи фактътъ, че въ Турция населението значително намалява, макаръ да нѣма примѣри за изселване, макаръ войнитѣ да не сж тъй чести и кървопролитни. Гърцитѣ, арменцитѣ и евреитѣ, напротивъ, се държатъ, въпрѣки изселването и въпрѣки потисничеството на турцитѣ (La population des Grecs, des Arméniens et des Juifs, au contraire, se soutient nonobstant leur émigration et la tyrannie des Turcs à leur égard p. 61 сл.).

Безъ да държимъ за обяснението, което френскиятъ пжтешественикъ дава на това явление, за насъ е важно да отбѣ-

лѣжимъ, че заедно съ упадъка на турската държава въ недрата на империята се извършва единъ двоенъ процесъ: намаление на турското население и — относително — нарастване на нетурскитѣ елементи. Този процесъ може да се прослѣди прѣзъ течение на цѣли три вѣка, отъ седемнайсетия до наши дни.[1]) Между тия два факти, упадъкъ на турското население и на турската мощь, има несъмнѣно взаимна връзка, както има връзка между закрѣпването на османцитѣ въ земитѣ на Балканския полуостровъ и състоянието на тѣзи земи, дѣто мѣстното население е било твърдѣ разрѣдено въ врѣме на турското нашествие.

За тогавашното културно състояние на Турция интересни сж ония страници, които Оливие е посветилъ на робството (гл. XII). Търговията на робини се извършвала тогава открито въ Цариградъ, въ особенъ пазаръ и отъ особени търговци, наречени *джеллабъ* — терминъ, подъ който сж извѣстни и търговцитѣ на добитъкъ. Тепърва къмъ срѣдата на миналото столѣтие тая позорна търговия била прѣмахната отъ законодателя, безъ да изчезне съвсѣмъ на практика[2]). Когато Olivier посѣтилъ Цариградъ, обикновенитѣ цѣни на робитѣ се движили между 500 и 1000 гроша, т. е. отъ 1000 до 2000 лева. Впрочемъ тѣзи цѣни се мѣнявали както цѣнитѣ на всички стоки, въ зависимость отъ числото на робитѣ и на купувачитѣ (p. 174). Благодарение на фермана даденъ на Carra Saint-Syr, управляващъ френското посолство, Оливие и Брюгиеръ сполучили да посѣтятъ пазаря, дѣто се продавали жени. „Зданието нѣма нищо забѣлѣжително и не отговаря на хубостьта на кервансараитѣ, на които прилича по форма и постройка, нито на хубостьта на повечето пазари въ столицата. Виждатъ се редица голи стаички, които се освѣтляватъ само отъ една врата и отъ едно прозорче съ решетка, до вратата. Въ такава една стаичка се натрупватъ всички нещастници, които принадлежатъ на единъ и сжщъ търговецъ; тамъ всѣка една отъ тѣхъ чака щото сждбата да я хвърли въ ржцѣтѣ на младъ или старъ

[1]) Тоя важенъ въпросъ азъ съмъ разгледвалъ по-подробно въ отдѣлна статия помѣстена въ солунското списание *Искра*, кн. XII и XIII, 1912 г.

[2]) Първата мѣрка за прѣмахването на робството въ Турция е една везирска заповѣдь отъ 16 джемази-улъ-ахиръ 1273 (1857). Вж. A. *Heidborn*, Droit public et administratif de l'Empire ottoman, Vienne-Leipzig, 1908. I, p. 79.

мжжъ, здравенякъ или неджгавъ, кротъкъ или буенъ, добъръ или зълъ, и да му стане съпруга или наложница, или прислужница на харема му (р. 180)".

Останалъ въ Цариградъ по-дълго врѣме, френскиятъ пжтешественикъ продължилъ своитѣ наблюдения и изучвания, които излага навѣрно тъй, както ги е правилъ,—чисто научнитѣ смѣсени съ бѣлѣжки за живота, културата и обществения строй на Турция. Така въ гл. XIV сж групирани наблюдения върху климата на Цариградъ, върху градежа, върху употрѣблението на кожуситѣ, както и за пожаритѣ, кучетата и ястребитѣ въ турската столица.

Пожари, както е извѣстно, сж опустошавали често цѣли части на града. Много пжти тѣ сж били умишлено подклаждани, — фактъ, който нерѣдко се повтаря и въ наши дни. Тази подробность не е избѣгнала отъ наблюдателното око на Olivier. У тоя некултуренъ и свирѣпъ народъ, пише той, пожаръть служи много пжти като срѣдство да се изкаже незадоволство отъ скжпотията и злоупотрѣбленията на властьта, отъ неправдитѣ и отъ нововъведенията, които правителството иска да прокара: историята ни дава много такива примѣри. Тъй напримѣръ, пожаръть, който избухна въ Пера прѣзъ 1799 се отдава на френската експедиция въ Египетъ, а най-много на чудовищния съюзъ на Турция съ Русия [1]) (р. 237).

По-надолу се говори за чумата, която, по думитѣ на Olivier, върлувала изъ разнитѣ турски области както сипаницата по Европа. Най-често тя се появявала въ Цариградъ, защото градътъ се сношавалъ най-много съ всички части на империята. Една важна подробность съобщава по този случай авторътъ: че европейска Турция поради съсѣдството и съобщенията съ столицата била повече изложена на тоя бичъ, отколкото далечнитѣ азиятски провинции. Цариградъ е билъ значи огнището, отдѣто пламвалъ на всѣкждѣ този ужасенъ пожаръ, който вършилъ страшни опустошения: Оливие казва много добрѣ въ книгата си, че чумата и турското господство сж най-голѣмото нещастие на хубавитѣ земи въ източна

[1]) Съюзътъ между двѣтѣ държави билъ сключенъ, слѣдъ като Портата обявила война на Франция поради експедицията на Бонапарта въ Египетъ.

Европа и прѣдня Азия.[1]) И други съврѣменни източници говорятъ за напуснати села отъ жителитѣ имъ и за обезлюдени градове, поради върлуването на епидемията; австрийскиятъ прѣдставитель въ Цариградъ съобщава даже единъ пжть (24 октомври 1795), че три четвърти отъ града Русе сж били унищожени отъ тоя бичъ.

Въ тази оцѣнка нѣма никакво прѣувеличение и извѣстията на френския пжтешественикъ за честитѣ и опустошителни върлувания на чумата не се нуждаятъ отъ провѣрка: нѣма изворъ отъ онова врѣме, въ който да не се говори за това зло. Едно нѣщо само е пропусналъ Olivier да отбѣлѣжи, именно, че епидемията налитала повече на турското население, отколкото на християнското. Софроний Врачански разправя,[2]) че когато прѣзъ октомври 1795 дошли плѣвненци да го вематъ отъ Вратца, казали му, че въ града имъ „има чума іоще, ала повечь по турцитѣ, а по християнытѣ ся мало прѣсѣче“. Половинъ столѣтие по-късно, сжщиятъ фактъ констатирва и френскиятъ пжтешественикъ Cyprien Robert,[3]) който го обяснява съ мусулманския фатализмъ. Причината на по-голѣмата смъртность у турцитѣ трѣбва обаче да се търси повече въ това, че турскитѣ селища сж разположени главно по равнинитѣ, слѣдователно въ мѣста по-малко здравословни, отколкото планинскитѣ, дѣто сж били изтикани християнитѣ; не трѣбва сжщо да се забравя, че турцитѣ, като по-малокултурни и по-бѣдни, сж били по-малко пригодени за борба съ епидемията; естествено и мусулманскиятъ религиозенъ фатализмъ е игралъ значителна роль.

Впрочемъ, каквото обяснение и да дадемъ на тоя фактъ, едно е положително, именно, че чумата е причинявала поголѣма смъртность у турцитѣ, отколко у българитѣ. И понеже тя е избухвала често и обхващала цѣли провинции, опустошенията ѝ не ще да сж били безъ послѣдствие за нарастването на населението.

---

[1]) *Beaujour*, Tableau du commerce de la Grèce, I, 134, казва: „като говоря за прѣкраснитѣ области, отъ които се състои турското царство, човѣкъ свършва все съ сжщата мисъль: въ тѣзи страни природата е направила всичко, а управлението е всичко развалило“.

[2]) *Софрони Врачански* отъ А. Теодоровъ Баланъ, стр. 25.

[3]) Les Slaves de Turquie, Paris, 1844, 2 volumes, t. II, p. 235.

Въ гл. XVI Оливие ни дава важни свѣдения за съсловието на улемитѣ и за влиянието на мусулманското духовенство въ държавата, които свѣдения обаче за днесь не съдържатъ нищо неизвѣстно. Отъ голѣмъ интересъ сж, напротивъ, извѣстията за *стамболъ-ефендиси*, — който въ турската духовна иерархия идвалъ веднага подиръ двамата казаскери (румелийския и анадолския) и се ползувалъ съ широка власть въ Цариградъ. Той разглеждалъ главно дѣла между еснафитѣ. Всѣка срѣда отивалъ у везиря и тамъ заедно съ моллитѣ отъ Галата, Скутари и Еюбъ, разглеждалъ разни дѣла. Въ разнитѣ махали на градаималъ свои наиби (намѣстници), които присжждали безапелационно.

Стамболъ-ефендиси упражнявалъ общъ надзоръ надъ житата и всички стоки, които пристигали за консумацията на града. Всички кораби натоварени съ жито били длъжни да спиратъ на скелето, дѣто билъ общиятъ складъ за брашна — *унъ-капанъ;* на това скеле единъ наибъ провѣрява, опрѣдѣля цѣнитѣ на житата и ги разпрѣдѣля на хлѣбаритѣ; той държи тефтеръ, дѣто вписва колко жито пристига, колко се раздава и на каква цѣна. Наибъ има и на *ягъ-капанъ,* складъ за масла, отъ дѣто се раздава лой на еснафитѣ. Отъ врѣме на врѣме стамболъ-ефендията трѣбва да обиколи разнитѣ части на града за да прѣгледа съѣстнитѣ продукти, които се продаватъ на дребно и да види дали мѣркитѣ сж на всѣкждѣ вѣрни. Щомъ се намѣрятъ невѣрни теглилки или развалени стоки, виновниятъ се наказва веднага на мѣстото съ бой, а по нѣкога съ приковаване за ухото на вратата на дукяна. При повторно нарушение виновнятъ се наказва почти винаги съ смърть (р. 273 сл.) [1])

Процедурата, по която сжди стамболъ-ефендиси, както виждаме, е много проста. Не е сложна тя нито скжпа и при другитѣ сждии, но това не ще рече, бѣлѣжи ученията пжтешественикъ, че въ Турция се раздава по-добро правосждие,

[1]) Тѣзи мѣста показватъ най-добрѣ колко Olivier е независимъ отъ d'Ohsson, който е при това твърдѣ важенъ източникъ за врѣмето. Като говори за надзора върху хранитѣ въ Цариградъ, d'Ohsson пише слѣдното: Аякъ-наиби, когато ходи да ревизира дукянитѣ за да види дали се спазватъ цѣнитѣ и дали сж вѣрни терезиитѣ, ѣзди на конь; прѣдъ него вървятъ четирима йеничери облечени парадно, а задъ него нѣколко служащи, между които има ликтори или публични казнители носящи *фалаката*. Съ този уредъ се нанася бой по краката. (*M. d' Ohsson,* Tableau général de l'Empire ottoman, t. II., p. 112).

отколкото въ Европа: продаването на всички служби е породило въ всички съсловия и всички класи такава алчность за пари и такава поквара, че и най-малката любезность и най-малката услуга не се добива безъ подаръци. И рѣшението на сждиитѣ и показанията на свидѣтелитѣ се купуватъ тъй както благоразположението на голѣмцитѣ (р. 289 сл.)

Пълна картина на Турция въ административно, феодално и военно отношение, въобще на цѣлия обществен животъ на империята къмъ края на осемнайсетото столѣтие ни даватъ гл. гл. XVII (р. 292—314) и XVII (р. 315—330) отъ първия томъ; първата е посветена на пашитѣ, войводитѣ и мутеселимитѣ, на бейлербеговетѣ, санджакбеговетѣ, заимитѣ и тимариотитѣ, както и на йеничеритѣ, спахиитѣ и други войници; говори се сжщо въ нея за границитѣ на султанската и пашовската власть.

Втората съдържа интересни данни за великия везиръ, за дивана и правителството, при което се излага почти цѣлата история на султанъ Селима като реформаторъ. Като съврѣменно свидѣтелство на очевидецъ, тѣзи данни иматъ голѣма стойность, както по своята достовѣрность, така и по своята оригиналность.

Ето съдържанието на тия важни мѣста:

Пашитѣ иматъ военна и административна власть; тѣ сж и управители и военни команданти и интенданти (финансови началници) на провинциитѣ; повечето отъ тѣхъ, вслѣдствие на едно твърдѣ пакостно за интереситѣ на народа злоупотрѣбление, сж едноврѣменно и главни закупвачи на данъцитѣ. Пашата съ три туя е облеченъ въ широка власть; както султанътъ когото прѣдставлява, и той има ужасното право да наказва съ смърть всички свои подвѣдомствени чиновници безъ никакви формалности, само като докладва на султана за причинитѣ, които сж го накарали да вземе такава мѣрка за възмездие или за назидание. Той поддържа голѣмъ воененъ щатъ, численостьта на който зависи отъ положението и отъ приходитѣ на пашалъка; когато получи заповѣдь отъ султана, той се поставя на чело на въорженитѣ сили на цѣлата область; сжщо и когато границата е заплашена. Той се грижи за разхвърлянето на данъцитѣ, за поправкитѣ и поддържането на обществените сгради, на крѣпоститѣ и пр.

Пашата съ два туя нѣма такава власть и когато отива на война, трѣбва да се присъедини съ своитѣ байраци къмъ пашата съ три туя и да върви подъ неговото началство.

Мутеселима е пашовски намѣстникъ; въ околията си (arrondissement) той се ползува съ всички права, които му дава изпълнителната власть; той е началникъ на въоржженитѣ сили, но въ всичко зависи отъ пашата, отъ когото и получава заповѣди.

Войвода се нарича управителя на нѣкоя малка область или на нѣкой градъ, който не влиза въ пашалъка и понѣкога е апанажъ или на нѣкоя султанка, или на великия везиръ, или на капуданъ пашата или на нѣкой другъ сановникъ. Той се ползува съ всички права на паша съ два туя, но има по-доленъ чинъ. Когато му прѣдпишатъ да върви на чело на въоржженитѣ сили на своя окржгъ, той отива съ байрацитѣ си при пашата съ три туя. И еднитѣ и другитѣ (т. е. и мутеселимитѣ и войводитѣ) сж длъжни да прилагатъ въ своитѣ околии сждебнитѣ рѣшения.

Въ островитѣ на Бѣло море войвода се нарича гъркътъ или турчинътъ, който е натоваренъ отъ правителството просто да събира данъцитѣ и да пази реда.

Едно врѣме, пише по-нататъкъ Olivier, паша и бейлербей е било все едно; днесь бейлербегове сж само битолскиятъ паша и кютахийскиятъ; тѣ стоятъ по-горѣ отъ другитѣ паши и обикновено командуватъ войската въ врѣме на война. Европейскитѣ войски сж подъ началството на битолския бейлербей, а азиятскитѣ подъ командата на кютахийския. Тѣзи паши, обаче, се подчиняватъ на великия везиръ, когато послѣдниятъ става главнокомандуващъ (р. 294).

Въ военно отношение всѣки пашалъкъ се дѣли на санджаци. Въ случай на война, йеничеритѣ, спахиитѣ, заимитѣ, и тимариотитѣ отъ една околия сж длъжни да се събератъ подъ знамената на военния командантъ, наречень *санджакъ бей,* и да чакатъ заповѣдитѣ на пашата (р. 295).

Слѣдъ като излага произхода на тимаритѣ и зияметитѣ, авторътъ дава още нѣкои подробности. Така, ония, които иматъ единъ зиямет (Olivier погрѣшно пише *zaïm,* което значи владѣтель на единъ зиямет) или тимаръ носятъ титлата ага; тѣ сж длъжни да служатъ лично въ войската и въ врѣме

на война да водятъ съ себе си единъ или нѣколко джебелии, конници или пѣхотинци, които се въоржаватъ споредъ приходитѣ и голѣмината на владѣнието[1]) (р. 296).

Споредъ свѣденията, които ни дава французскиятъ пжтешественикъ, въ европейска Турция имало тогава 914 зиямети и 3356 тимари. Горѣ-долу толкова имало и въ Азия, „което, заедно съ джебелиитѣ, дава една армия отъ 60,000 души нагорѣ, по-добрѣ обучена и по-войнствена отъ спахиитѣ и йеничеритѣ“ (р. 297).

Даннитѣ, които Оливие е събралъ за феодална Турция сж едни отъ най-интереснитѣ и ако ги сравнимъ съ други съврѣменни свидѣтелства, ще видимъ, че тѣ въ своята цѣлость сж вѣрни. Оливие дава за европейска Турция 914 зиямети и 8356 тимари, или всичко 9270 ленни владѣния[2]), голѣми и малки; а числото на феодалнитѣ войски прѣсмѣта на повече отъ 60 хиляди души. Споредъ Хаммеръ[3]), Румелия имала 9274 ленни владѣния, отъ които 914 зиямети, а останалитѣ тимари. Споредъ единъ докладъ писанъ на 19 юни 1789 въ Виена отъ цариградския прѣдставитель на Австрия, досежно войската, която Турция може да изкара „като напрѣгне силитѣ си“ (quand elle voudra faire un effort), броятъ на зияметитѣ въ Румелия, споредъ правителственитѣ списъци, се опрѣдѣля на 1075, значи 161 повече, отколкото у Оливие и у Хаммеръ, а броятъ на тимаритѣ — на 8194, т. е. 162 по-малко отъ цифрата посочена у Оливие и 166 по-малко отъ броя приведенъ у Хаммера. Общото число, обаче, на леновετѣ е почти равно у тритѣ цифри: споредъ Оливие имаме 914 зиямети + 8356 тимари = 9270 ленни владѣния; споредъ баронъ Хербертъ: 1075 + 8194 = 9269; най-сетнѣ споредъ Хаммера: 914 + 8360 = 9274. Разликата е незначителна и се обяснява лесно. Въ Турция имало два вида зиямети: *пълни* (иджмал-и-зияметъ) и зиямети на дѣлове (хисал-и-зияметъ).

---

[1]) Джебелиитѣ (Olivier пише *gébelis*) сж единъ отъ многото видове войски, които сж влизали въ състава на турската армия, състоеща се отъ йеничери, топчии, кумбараджии, бостанджии, сюрюежии, мектериджии, спахии, заими тимариоти, сегбани (сеймени), мукладжии, гьонюлю и разни татари, черкези и араби.

[2]) Както е извѣстно, *зиямети*тѣ сж били ленни владѣния съ повече отъ 20,000 аспри годишенъ приходъ, а тимаритѣ — съ по-малко отъ 20 хиляди.

[3]) *Hammer*, Staatsverfassung und Staatsverwaltung des osmanischen Reiches, Wien, 1815, t. II, p. 249.

Първитѣ не могли никога да се намаляватъ чрѣзъ дѣление, когато вторитѣ могли да се прибавятъ къмъ различни ленове[1]).

Истина е, че Оливие говори за *европейска Турция*, когато другитѣ два извори се отнасятъ до цѣлата Румелия, а не и до Босна, другата голѣма административна единица въ Европа. Но очевидно е, че подъ европейска Турция авторътъ разбира само Румелия, както подъ Азия разбира само Анадола, а не и другитѣ пашалъци. Това се вижда както отъ твърдението му, че броятъ на леноветѣ въ европейската и въ азиятската часть на империята е горѣ-долу еднакъвъ — нѣщо, което е абсолютно невѣрно, — така и отъ общото число на турската феодална войска, посочено въ *Voyage* и въ рапорта на баронъ Хербертъ.

Споредъ изчисленията на австрийския дипломатъ, цѣлата турска армия отъ заими и тимари възлизала на 106,246 души, при крайно напрѣжение на силитѣ; а само Анадола, Румелия, Силистра и Босна би дали 57,822 души, къмъ които ако прибавимъ джебелиитѣ (прѣсмѣтани на 18,000 души), ще получимъ 75,822 души. Тия двѣ цифри, 57,822 души и 75,822 не се напълно схождатъ съ „60-тѣ и нѣколко хиляди души, които дава Olivier, но трѣбва да имаме прѣдъ видъ, че точна статистика не е имало и че двѣтѣ оцѣнки сж само *приблизителни*. Въ такъвъ случай разликата отъ нѣколко хиляди по-малко (безъ джебелиитѣ) или отъ нѣколко хиляди“ повече (съ джебелиитѣ) е безъ никакво значение и, въ всѣки случай, не може да хвърли никакво съмнѣние върху достовѣрностьта на Olivier.

Отъ голѣмъ интересъ сж и по-нататъшнитѣ извѣстия на френския пжтешественикъ за упадъка на турския феодализмъ.

Когато единъ заимъ или единъ тимариотъ умрѣ, султанътъ трѣбва да изтегли едногодишенъ приходъ отъ ленното владѣние, но този приходъ го отстжпва на синътъ на нѣкой ага, нѣкой спахия или на нѣкой другъ воененъ, а най-често на оня, който се е отличилъ въ нѣкое сражение. Но откато султанитѣ прѣдпочитатъ да си седатъ въ сарая, и особено откато — отъ голѣма алчность — службитѣ, които едно врѣме се давали на способни и заслужили хора, почнали да се про-

[1]) *Hammer*, ц. с., II, p. 274.

даватъ на търгъ, леновете сж станали бащиния на богатите и на интригантите. Войникътъ е билъ вече насърдчаванъ само отъ надеждата за грабежъ, за плѣнници или за да получи нѣкоя и друга пара, които главнокомандуващиятъ раздавалъ слѣдъ битката на ония, които донасяли неприятелски глави. По тоя начинъ най-добрите институти се израждатъ; по такъвъ начинъ мусулманинътъ [т. е. турчинътъ], който едно врѣме билъ юначенъ и безстрашенъ, днесь е просто доленъ плячкаджия и свирѣпъ убиецъ, а турската войска, която е внушавала страхъ на враговете си, е станала прѣдметъ на прѣзрѣние и съжаление и тази обширна империя нѣмаше вече да сжществува, ако нѣкои европейски сили нѣмаха интересъ да я поддържатъ. Тъй заключава Оливие.

Агата може днесь лесно да издѣйствува да се отстжпи неговиятъ ленъ на синовете му, като заплати една сума по-долна отъ тази, която се плаща, ако владѣнието се даде на търгъ.

Повечето отъ агите ленни владѣтели отдавна вече, подъ разни прѣдлози, се отклонявали отъ военната служба. Но за това тѣ оставали въ своите земи и пазили своите имоти. За положението на селянитѣ въ земите на тия аги, Olivier дава нѣкои кратки бѣлѣжки, отъ които можемъ да извадимъ важни заключения. Въ тия земи пише, той, земледѣлците сж свободни и независими срѣщу извѣстни задължения; тѣ могатъ да сѣятъ каквото искатъ и агата нѣма право да ги закача; твърдѣ често, обаче, той злоупотрѣбява съ влиянието си, съ богатствата си, а най-много съ властьта, която има въ селото. Съ камшикъ въ ржка той иска отъ селянитѣ да му работятъ даромъ въ частнитѣ земи, които притежава; купува произведенията, освѣнъ виното, на цѣната, която той самъ опрѣдѣли; дава на заемъ пари за харача и послѣ си ги събира съ грамадна лихва. (Les cultivateurs ... sont libres et indépendans, moyennant la redevance à laquelle ils sont soumis; ils peuveut établir telle culture qu'ils jugent la plus convenable à leurs intérêts, sans que l'aga ait le droit de les inquiéter; mais trop souveut celui-ci abuse de son crédit, de ses richesses, et surtout de la police qu'il exerce dans son village. Il exige, la verge à la main, pour les terrains particuliers qu'il possède, le travail gratuit des cul-

tivateurs: il se fait vendre les denrées, le vin excepté, au prix qu'il détermine lui-même; il fait les avances du karatch à un intérêt extrêmement usuraire... p. 229).

Отъ тия редове се вижда, че юридическото положение на селянина въ феодалнитѣ земи не е било лошо: слѣдъ изпълнение на задълженията си, земледѣлецътъ е билъ свободенъ и не е зависилъ повече отъ господаря си:ималъ е свобода да обработва земята тъй както му е било износно, безъ да го е страхъ, че феодала ще се яви като съдружникъ въ печалбата му. Дѣйствителностьта, обаче, е била друга. Агата е разполагалъ съ голѣма икономическа и политическа сила, която, изправена срѣщу безпомощностьта на селянина, му е създавала всички права, отъ които той се е ползувалъ безъ да бѫде ограничаванъ отъ никого.

Тая разлика между юридическитѣ и дѣйствителнитѣ отношения на господаря спрямо селянина първоначално не ще да е била голѣма. Турскиятъ феодалъ, билъ той заимъ или тимариотъ, получилъ земя за военни заслуги, си оставалъ войникъ и поради честитѣ войни, билъ е принуденъ да отсѫтствува дълго врѣме отъ имѣнията си; слѣдователно неговиятъ произволъ не еималъ много случаи да се проявява. Освѣнъ това, до като централната власть е била силна, владѣнието на земята е било твърдѣ несигурно и, естествено, властьта на турския сенйоръ неустановена. Съ ослабването, обаче, на султанската власть, съ израждането на турскитѣ военни институти, войникътъ-феодалъ се обръщалъ все повече въ землевладѣлецъ, до като най-послѣ, съ възможностьта да откупи за дѣцата си земята, която самъ владѣялъ, той добивалъ единъ видъ наслѣдствени права върху нея, каквито по-рано не еималъ; по тоя начинъ той се свързвалъ повече съ полето, стремилъ се да увеличи прихода си и, естествено, угнетявалъ повече селянина. При това, кагато леноветѣ почнали (отъ Мохамеда III насамъ) да се раздаватъ безъ огледъ къмъ военни заслуги, тимаритѣ и зиятетитѣ се вземали отъ хора, които сѫ ламтѣли да ги притежаватъ и гледали да ги експлоатиратъ съ всички срѣдства. Прочее, положението на земледѣлческото население въ Турция се е влошавало толкова повече, колкото повече се е подобрявало положението на феодала-турчинъ като землевладѣлецъ. А пъкъ тоя процесъ е стоялъ въ зави-

симость отъ упадъка на турската централна власть и на османската държава. Съ една дума, влошаването участьта на селското население е вървѣло въ прѣка пропорция съ разпадането на империята.

Въ по-нататъшното си изложение авторътъ говори за турската организирана армия, спахии и йеничери, и рисува страшния упадъкъ, въ който се намиралъ този нѣкога страшенъ военен институтъ. Освѣнъ другитѣ войски, въ Турция имало още *силихтари* (Ol. пише sélictars), конница, която била много по-малко отколкото спахиитѣ; има освѣнъ това и *делии* или *делибаши,* споменътъ за които, както знаемъ, и до днесь не е изчезналъ отъ народната паметь. За тѣхъ четемъ слѣднитѣ данни: „Делиитѣ сж храбри, рѣшителни, прѣдприемчиви, готови всѣки пжть да изпълнятъ волята на господаря си, когато имъ заповѣда да отидатъ нѣкждѣ, или когато трѣбва да оплѣняватъ (dans les extorsions qu'il fait faire). Тѣ отиватъ съ него на война, изпълняватъ службата на лѣтящи отряди и се биятъ безъ редъ и безъ дисциплина; тѣ спиратъ бѣгащитѣ войници и ги връщатъ въ боя и често се хвърлятъ въ редоветѣ на неприятеля съ такава изумителна смѣлость, щото по нѣкога побѣдата остава на тѣхна страна.

„Когато нѣкой паша изпадне въ немилость или по една или друга причина разпусне своитѣ делибаши, тѣ извършватъ най-страшнитѣ разбойничества, понеже оставатъ безъ срѣдства: пръснатъ се по полето и по селата, крадатъ каквото завърнатъ, обиратъ всичко, спиратъ керванитѣ и ги събличатъ, до като ги повика нѣкой другъ паша, или до като ги прогони и ги разпръсне войската“ (p. 305).

Тѣзи делибаши, прочее, сж били винаги готово и страшно орждие въ рждѣтѣ на всѣки властолюбивъ и безчестенъ паша:

„Въ Цариградъ, дѣто живѣе султана, дѣто има малко повече просвѣта, грамадно население, раздѣляне на влияние, благоволение и власть, деспотизмътъ не е тъй вреденъ и тъй грозенъ както въ провинциитѣ; защото султанътъ надзирава министритѣ, народа се съединява и възстава противъ угнетителитѣ си и почти винаги намира подкрѣпа, било въ завистьта, било въ амбицията или въ честностьта на нѣкой силенъ човѣкъ, но въ провинцията, далечъ отъ окото на султана, пашата, — господарь на цѣлата въоржжена сила, облеченъ почти въ

безгранична власть, — рѣдко ще срѣщне въ сѫдилището, въ събранието на първенцитѣ и въ дѣйствията на народа отпоръ доста силенъ, за да се ограничи въ кржга на своитѣ длъжности.

Твърдѣ често пашата, било съ своето мѫжество или съ смѣлостьта и влиянието си, сполучва да накара сѫдията и добритѣ хора да мълчатъ, да парализира добритѣ намѣрения на дивана и да внуши страхъ и трепетъ на угнетявания народъ; много пѫти ограниченията, които закона поставя на неговата амбиция или на покварата му нѣматъ никакво значение поради прѣстѫпното съучастничество на сѫдията и дивана, който е натоваренъ да се грижи за интереситѣ на народа: тогава насилията и неправдитѣ нѣматъ граница, особено ако пашата има нѣкой могѫщъ покровитель въ Портата и ако разполага съ много делибаши, които сѫ винаги готови да изпълняватъ заповѣдитѣ му и да го бранятъ въ случай на нападение.

Отъ това положение най-много страдатъ християнитѣ. Послѣднитѣ, както и арменцитѣ и евреитѣ, образуватъ помежду си сдружения (corporations), които сѐ стараятъ да спиратъ притѣсненията на пашитѣ, да издѣйствуватъ уволнението или наказанието имъ; твърдѣ често, обаче, постѫпкитѣ имъ оставатъ безъ послѣдствие, или пъкъ само влошаватъ участьта имъ.

Какви сѫ тия християнски общества, за които говори Olivier? — Тѣ не могатъ да бѫдатъ други освѣнъ еснафитѣ и общинитѣ, съставени отъ „старитѣ," както казва Софрони[1]), т. е. отъ по-първитѣ хора на селата. Колкото за оплакванията, тѣ ще да сѫ били прѣдставяни колективно, или пъкъ отъ пълномощници на населението. Въ традициитѣ на много видни български семейства и до днесь още се е запазилъ споменътъ за влиятелни тѣхни прѣдци, които сѫ отивали чакъ въ Цариградъ да се оплакватъ противъ золумитѣ на мѣстнитѣ дребни тирани. Азъ самъ съмъ слушалъ такъвъ разказъ изъ устата на българския първенецъ хаджи Тано въ Гумендже, Солунско, който ми разправяше прѣзъ есеньта 1908 г., че прѣди сто години дѣдо му е ходилъ съ подобна мисия въ Цариградъ три пѫти.

[1]) Софрони Врачански, стр. 14, § 16.

Обаче, както бѣлѣжи Olivier, тѣзи постжпки сж давали понѣкога съвсѣмъ обратни резултати, поради безсилието на централната власть: „Безнаказаностьта на пашитѣ отъ нѣкое врѣме насамъ е такава, пише той, че повечето отъ тѣхъ си позволяватъ да поддържатъ голѣмъ воененъ щатъ, който изисква грададни разходи, които съ много надминаватъ законнитѣ приходи на пашалъка. Изтезанията се увеличиха съразмѣрно съ броя на хората, които тѣ имаха да поддържатъ; съ пари тѣ успѣха да вематъ въ ржцѣтѣ си всички служби на провинцията, станаха *мухасили* или закупвачи (fermiers généraux), потвърждаватъ се всѣка година въ службитѣ си и нѣкои отъ тѣхъ сж спечелили такива грададни богатства и такава сила, щото султанътъ не може нито да ги прѣмѣсти нито да ги накаже съ смърть. Но това ужасно положение трѣбва непрѣменно да вземе единъ край: селското население, прѣтрупано съ данъци, несигурно за имота и за живота си, напуска неусѣтно земята, която не може вече да го храни и отива въ голѣмитѣ градове да търси спокойствието, което е изгубило въ колибитѣ си и поминъкъ, какъвто не намира вече въ обработването на земята. Пашата обаче изисква сжщитѣ даждия отъ тия, що оставатъ, и ги кара да плащатъ за избѣгалитѣ; послѣдствието отъ това е, че всички жители изчезватъ въ кжсо врѣме и напускатъ селата за винаги. Нѣма нито една часть на империята, малко отдалечена отъ столицата, която да не прѣдставя картина на пълно опустошение; голѣми полета стоятъ необработени, колиби, села разрушени, опустѣли“ (p. 309).

Това положение, при всичката си грозота, е било лесно обяснимо и съврѣменикътъ — свидѣтель пише: „Не е чудно, че пашитѣ съ всички срѣдства угнетяватъ народа, щомъ като тѣ трѣбва да откупуватъ службата си и да плащатъ за да я запазватъ. По силата на единъ старъ обичай, — който се дължи безъ съмнѣние на недовѣрието, — всѣка по-важна служба се дава само за една година; за да се поднови, трѣбва новъ ферманъ. Като знае, че златото въ Турция опрощава и най-голѣмитѣ прѣстжпления, пашата гледа да трупа богатства. Отъ една страна той се старае щото оплакванията противъ него да не достигатъ до трона, а отъ друга страна грижливо изпълнява своитѣ задължения къмъ фиска. Но щомъ сполучи,

напримѣръ като шкодренския[1]), палестинския[2]), багдадския[3]) и други паши, да разшири границитѣ на пашалъка и да увеличи доволно приходитѣ си за да може да поддържа войска, той принуждава султана да го гали, да го потвърждава всѣка година въ длъжность и да се задоволи съ привидна власть надъ него (р. 310).

Както съмъ изтъкналъ на друго мѣсто, *Пжтешествието* на френския ученъ съдържа тукъ свидѣтелство отъ голѣма важность за нашата по-нова история. Отъ горния пасажъ се вижда, че пороцитѣ на турския държавенъ строй, станали твърдѣ осѣзателни, когато империята почнала да върви назадъ и когато централното правителство не е имало сила да налага волята си на провинциалнитѣ сатрапи, — блѣснали особено прѣзъ врѣме на междуособицитѣ, които почнали да разяждатъ империята въ края на XVIII вѣкъ. Тия взаимни, вжтрѣшни борби, сж били ужасни. Божуръ, който въ качеството си на френски консулъ въ Солунъ, е изучилъ отблизо положението, пише: „агитѣ живѣятъ въ кулитѣ си, винаги обкржжени отъ една гвардия отъ албанци, и воюватъ помежду си както едно врѣме нашитѣ феодали. Побѣдителя изгаря сѣитбитѣ на побѣдения, задига женитѣ и добитъка му и спира опустошенията си само прѣзъ извѣстни мусулмански праздници, когато неприятелскитѣ дѣйствия се прѣкратяватъ чрѣзъ единъ видъ *trêve de Dieu* . . . Портата тайно подклажда раздоритѣ между агитѣ; и когато трѣбва да се намѣси, тя праща на по-слабия *вжже,* а на по-силния — *туйове.* Насърдчени отъ безнаказаностьта, силнитѣ аги оплѣняватъ селата и трупатъ въ кжсо врѣме грамадни богатства . . .[4]) Историята на Софрони Вратчански, неговитѣ мжченически странствувания по градове и села, монастири и овчарски колиби, най-послѣ бѣгството му отвждъ Дунава, на чужда земя, е история на голѣма часть отъ българския народъ прѣди едно сто-

[1]) Махмудъ паша Бушатлж, който много по-рано отъ Пазвантоглу възстаналъ открито противъ Портата и билъ господарь на цѣла сѣверна Албания и на сѣверозападна Македония.

[2]) Ахмедъ Джезаръ паша, потурченъ далматински авантюристъ, ималъ сѣдалището си въ Сенъ-Жанъ д'Акръ (Акка) и упражнявалъ ужасна тирания надъ цѣла Сирия.

[3]) Сюлейманъ паша.

[4]) *Beaujour,* ц. с., I, p. 56. Ср. *Софрони Врачански,* стр. 11 §. 13.

лѣтие. Въ своето незавършено *Житие*[1]) Раковски бѣлѣжи, че чичо му, който билъ наслѣдилъ отъ баща си значително богатство, го изразходвалъ цѣло прѣзъ врѣме на кърджалийскитѣ смутове и се съсипалъ. Този е единиченъ фактъ отъ едно общо явление: материалното разорение на страната. Насилията на пашитѣ, зулумитѣ на делибашитѣ и разбойничествата на кърджалиитѣ, всички тия разрушителни сили съ дѣйствували въ една посока и опустошението е било такова, каквото ни го описва Оливие. И не само той. Фонъ Щюрмеръ, който въ края на лѣтото 1802 е пропѫтувалъ страната отъ Силистра до Цариградъ, дѣто отивалъ въ качеството на австрийски интернѵнций, слѣдъ като говори за борбата на силистренци срѣщу Гюрджи Османъ паша, който искалъ да имъ се наложи като управитель, ето какъ описва виденото отъ него:[2]) „Прѣзъ врѣме на пѫтуването си отъ тамъ (Силистра) до Хавса, първата станция отсамъ Одринъ, азъ имахъ случай да се убѣдя съ собственитѣ си очи въ ужаса на опустошенията, извършени навсѣкѫдѣ отъ споменатитѣ войски (на Гюрджи Османъ паша) въ тѣхнитѣ походи срѣщу бѣднитѣ жители на Румелия до такава степень, щото мога да кажа, че въ цѣлата тая страна, освѣнъ пазарищата Шуменъ и Карнобатъ, не срѣщнахъ нищо друго освѣнъ пустиня, разрушени селища и опожарени сѣитби, или угари, безъ хора и безъ добитъкъ“. Сѫщо и полковникъ Мериажъ, който по заповѣдь на Наполеона прѣстоялъ прѣзъ 1807 г: нѣколко мѣсеца въ Видинъ, е видѣлъ самъ нѣколко опустѣли села между Никополъ и Орѣхово; а земята въ крайграничнитѣ области, които полковникътъималъ възможность да види, изглеждала на грамаденъ угаръ.

Друго едно послѣдствие отъ това несносно положение е била емиграцията на селското население въ чужбина приливътъ въ градоветѣ. За емиграция на християнското население говори самъ Olivier (p. 61), сѫщо и d'Ohsson. Послѣдното това движение ще да е било много силно, щомъ като султанътъ, споредъ свидѣтелството на единъ чуждъ дипломатъ, е искалъ да фаворизира християнитѣ и арменцитѣ и да спре

[1]) вж. Архивата на Г. С. Раковски въ Архива на Възраждането.
[2]) Рапортъ отъ 11 october 1802, Türkei, Haus,—Hof-und Staatsarchiv, Виена.

тѣхното изселване[1]). Раковски отъ своя страна пише въ споменатото житие: „много упустѣли български села сж виждѫть и до сега по хубавытѣ полета тракийскы, изгорени отъ кърджалиитѣ или приселивши ся въ Влашко и Богданско, въ Бесарабѫ“ и въ Русия. За прѣселение на българи отвѫдъ Дунава, прѣдизвикано отъ разбъркането положение на страната, говорятъ още и съврѣменнитѣ дипломатически документи. Така напримѣръ, въ инструкциитѣ отправени отъ министра на външнитѣ работи въ Виена до австрийския прѣдставитель при Портата (Виена, 17 декември 1793) четемъ: „между това, най-новитѣ извѣстия потвърдяватъ сѫщо, че въ Румелия владѣе между населението силно брожение, че много недоволни турци обикалятъ нагорѣ-надолѣ, опустошаватъ съвсѣмъ страната между София и Пловдивъ, оплѣняватъ навредъ села и градове и вършатъ най-голѣмитѣ свирѣпства спрямо жителитѣ, — което кара бѣдното селско население отъ тамошнитѣ мѣста и отъ България надолу отъ Видинъ да се изселва и да бѣга въ Влашко. (Indessen bestättigen zugleich die jüngeren Anzeigen, dass... in Rumelien ein starker Aufstand unter dem Volke seye, dass viele missvergnügte Türken herumstreifen, zwischen Sophia und Philippopel die Gegend ganz verwüsten, Dörfer und Städte ausrauben, die Unterthanen auf das grausamste behandeln, womit das arme Landvolk veranlasset wird, aus dortiger Gegend, und aus Bulgarien unterwerts Vidin sich ganz wegzuziehen und nach der Wallachey zu flüchten). Масовиятъ характеръ на това движение поставилъ въ затруднение влашкия князь.

Друга часть отъ народа дирила прибѣжище въ градоветѣ. Свидѣтелството на Olivier, което приведохме по-горѣ, се потвърдява напълно отъ другъ съврѣменникъ и, тъй да се каже, очевидецъ на събитията, — солунския френски консулъ Божуръ. Божуръ констатира, че и въ Македония, както въ Франция, селското население напуска полето и тича въ градоветѣ, и прибавя: „само че нашитѣ селяни отиватъ въ градоветѣ да търсятъ лесна печалба и удоволствия, когато християнскитѣ селяни (въ Турция) бѣгатъ отъ селата си за да се спасятъ отъ жестокоститѣ и опустошенията на бего-

[1]) Рапортъ на баронъ Херберъ отъ 25 октомври 1795.

ветѣ.[1]) Това движение е било толкова силно, щото споредъ сѫщия авторъ, отношението между градското и селското население въ южна и източна Македония и въ часть отъ Тесалия било само 1:3 (157,000 градски жители и 343,000 селски).

Всички извори сѫ, прочее, съгласни върху непосрѣдственитѣ сетнини отъ лошото управление и отъ насилията на администрацията и на разбойницитѣ: обѣдняване и обезлюдване на страната, бѣгство на селското население, — най-безпомощното, — въ градоветѣ и емигриране въ чужбина.

Това голѣмо раздвижване въ недрата на нашия народъ има обаче и други, далечни и много по-важни сетнини за нашата история. Приливътъ на селско население въ градоветѣ засили българския елементъ въ послѣднитѣ и умножи редоветѣ на разнитѣ еснафи, които се явиха по-сетнѣ носители на нашето национално възраждане. Сѫщото може да се каже за емиграцията въ странство. Българитѣ, принудени да напуснатъ домашното огнище и да дирятъ подслонъ въ чужбина, занесоха съ себе си култа на родната земя и умраза къмъ похитителитѣ на живота и имота имъ, и тия чувства, развивани все повече отъ съприкосновението на прокуденитѣ съ една по-висша материална и умствена култура, останаха живи у тѣхъ: ролята на нашигѣ емигранти въ народнитѣ освободителни движения прѣзъ XIX вѣкъ е общоизвѣстна.

Оливие ни открива още една страна отъ обществения животъ на тогавашна Турция. Говорейки за голѣмото зло, произходеще отъ неограничения произволъ на пашитѣ той казва, че ако повечето провинции не сѫ окончателно съсипани, това се дължи на аянитѣ.[2]) Длъжностьта на тия аяни била да бдятъ за безопасностьта и за имота на хората, за добрия редъ и за отбраната на града, да се противопоставятъ на несправедливитѣ мѣрки на пашитѣ, на насилията на военнитѣ и да съдѣйствуватъ за справедливото разхвърляне на данъцитѣ. Съ тази почетна длъжность бивали натоварвани обик-

[1]) Beaujour, ц. с. I, p. 128.

[2]) Оливие пише *ayams* и обяснява: „арабска дума, която значи *око* (mot arabe qui signifie oeil). *Beaujour*, ц. с., I, p. 49 бѣл. 1: ayan veut dire en turk *oeil*. Хаммеръ пише аяни, die Grossen des Reiches, и това обяснение е право; на арабски око е *аин*, мн. ч. *аиун*, дв. ч. *аинейн*.

новено хора, които се ползували съ най-добро име и бивали посочвани отъ народа; въ голѣмитѣ градове имало по нѣколко аяни, а въ селата по единъ за нѣколко. За труда си аянитѣ не получавали никаква друга награда, освѣнъ почти винаги заслуженото уважение, съ което се ползували и удовлетворението, което изпитва честниятъ човѣкъ, когато е полезенъ на ближнитѣ си.

Аянитѣ свиквали въ своя диванъ (съвѣтъ) градскитѣ първенци и кадиитѣ (les hommes de loi) за да разискватъ важни работи, да съставятъ заедно съ тѣхъ заявления (réclamations) до пашата и да установяватъ съ взаимно съгласие мотивитѣ на оплакванията, които мислятъ да отправятъ до Портата противъ него (р. 311 сл.)

Този институтъ на аянитѣ се явява нѣщо като провинциално събрание, което служи като корективъ противъ своеволията на правителственитѣ чиновници. Но че не всѣкога и всѣкждѣ населението е намирало закрила у тѣхъ, това виждаме отъ свидѣтелството на Софрония Вратчански за междуособици въ източна България: „Не ся мина много врѣме, стана една крамола между агитѣ и Османъ-Пазаръ, кой да быде аянинъ.[1])“ Отъ тази и други подобни „крамоли“ за влияние и първенство страдало населението, което било беззащитно: когато борбата въ Османъ-Пазаръ била свършена и странитѣ се потъкмили, жителитѣ на окржга трѣбвало да плащатъ разноскитѣ на тая междуособица; само на котленци се паднала една глоба отъ десеть кесии (т. е. 5000 гроша или 10.000 лева).[2])

По-сигурно е било положението на градското население; за това спомагало доста и сжществуването на организирани еснафи. У Оливие туй е изтъкнато изрично: почти всички мусулмани, пише той, отъ търговеца до послѣдния работникъ, принадлежатъ къмъ организирани корпорации, прѣдставителитѣ на които сж длъжни да пазятъ правата на обществото и членоветѣ му (р. 312).

Еснафитѣ сж имали голѣмо влияние и ревниво сж бранили своитѣ интереси. Въ често цитиранитѣ доклади на баронъ Хербертъ се разправя такъвъ единъ забѣлѣжителенъ случай: прѣзъ 1796 г. Хаккж-паша билъ натоваренъ съ раз-

[1]) Софрони Врачански, стр. 11, § 13.
[2]) „ „ „ 12, § 13.

пръсването на кърджалитѣ, които сж вървлували по България. Пашата се установилъ въ Одринъ и безмилостно отсичалъ главитѣ на всички подозрителни и непокорни елементи. Табашкиятъ еснафъ въ града, който се ползувалъ съ голѣми привилегии и билъ много буенъ, отказалъ да прѣдстави искания отъ пашата хатти-шерифъ, на който се основавали неговитѣ права. Хаккж обезглавилъ единъ устабашия, послѣ вторъ и едва третиятъ се съгласилъ да се подчини и да донесе искания документъ.

Въ селата, дѣто нѣма тая възможность, народътъ трѣбва да прибѣгва до своитѣ аяни или до селския *кехая,* нѣщо като общински чиновникъ (espèce d'officier municipal) избиранъ отъ народа; той се занимава съ селскитѣ работи, съ взимане-даване, и пр. Тази служба се изпълнява даромъ обикновено отъ най-богатия или отъ най-образования човѣкъ въ селото. Но може би съ право повечето отъ кехаитѣ се обвиняватъ въ това, че ставатъ едно съ пашитѣ, съдѣйствуватъ имъ въ гѣхнитѣ насилия и почти винаги се обогатяватъ за смѣтка на ония, които би трѣбвало да защищаватъ и покровителствуватъ (p. 313 сл.).

Евреитѣ и християнитѣ иматъ сжщо организирани корпорации, главатаритѣ на които често прѣдставятъ оплаквания отъ страна на угнетенитѣ. Рѣдко обаче се случва, щото и най-несправедливото обвинение (противъ християнитѣ) да се не свърши съ нѣкаква парична жертва, освѣнъ ако обвиняемиятъ се покровителствува отъ нѣкой европейски посланникъ, отъ нѣкой консулъ или отъ нѣкой влиятеленъ турчинъ. *Въ цѣлото царство тѣзи нещастници сж кравата, която мусулманитѣ доятъ всѣкога, когато иматъ нужда* (Ces infortunés sont dans tout l'Empire la vache que les Musulmans s'empressent de traire toutes les fois qu'ils en ont besoin, p. 314).

Едва ли би могло съ по-малко думи да се охарактеризира положението на християнитѣ въ Турско.

Къмъ най-интереснитѣ части на разгледваното тукъ съчинение трѣбва да отнесемъ и гл. XVIII, която се отнася до реформитѣ на Селимъ III. Като говори за голѣмата власть и затежката отговорность на великия везиръ[1]), френскиятъ пжтешественикъ излага нововъведенията на султана по слѣдния начинъ:

[1]) По този поводъ Olivier пише: „Мусулманитѣ (турцитѣ), които сж по природа свирѣпи и мятежници, се вразумяватъ само прѣдъ страха. Ако отъ

Твърдѣ забѣлѣжителна промѣна се е извършила въ управлението откато Селимъ III е учредилъ новъ единъ съвѣтъ, който разглежда днесь всички проекти и се занимава съ всички важни въпроси; отъ него излизатъ всички рѣшения и тъй да се каже всички държавни дѣла.

Диванътъ или съвѣтътъ на великия везиръ се състоялъ понапрѣдъ отъ шесть обикновени везири или паши съ двѣ опашки (два туя), съ признати способности. Когато смѣталъ за нужно, везира поисквалъ и тѣхното мнѣние. Допускали се въ съвѣта още мюфтията и двамата казаскери, когато имало да се допитватъ нѣщо по закона (р. 300 сл.).

Селимъ образувалъ съвѣтъ отъ дванайсеть души. Прѣдседатели били везира и мюфтията. Другитѣ десеть члена били: кехая бей, реисъ ефенди, дефтердаръ ефенди, челеби ефенди, терсана ефенди, чаушъ ефенди, двама бивши реисъ ефенди и двама бивши дефтердаръ ефенди.

Кехая бея е собствено намѣстникъ на везира; когато послѣдниятъ умре, той изпълнява врѣменно службата му. Всички работи минаватъ прѣзъ ржцѣтѣ му и послѣ стигатъ до везира; сжщо всички заповѣди на правителството се изпълняватъ по негово разпореждане. Кехая бея се назначава отъ султана, по прѣдставление на везира. Обикновено заедно съ везира пада и той, а когато излиза въ оставка, получава везирски чинъ (р. 321).

За службата на реисъ ефендията — министръ на външнитѣ работи — и на дефтердара — министръ на финанситѣ — не се съобщава нищо неизвѣстно.

Службата *челеби ефенди* по-рано не сжществувала. Тя била създадена при Селима III, заедно съ данъка върху виното, хранитѣ и повечето стоки като памука, вълната и пр. Прихода отъ този данъкъ билъ отреденъ за новоорганизиранитѣ войски, канонири, бомбардири, артилеристи и стрѣлци, за помѣщенията имъ, за тополивницата, за пушки и др. Челеби ефенди

врѣме на врѣме не паднатъ глави на бунтовници, разбойници и убийци, войската се обръща на разбойнически шайки, които се пръскатъ на всѣкждѣ и опустошаватъ съ сжщата алчность както неприятелскитѣ земи така и турскитѣ“. (Les musulmans, naturellement féroces, séditieux, ne peuvent être contenus que par la vue des supplices. Si les têtes des mutins, des pillards, des assassins ne tombent de tems en tems, bientôt l'armée n'offre plus que des bandes éparses de brigands qui dévastent avec la même avidité les provinces de l'Empire et celles des ennemis“. (p. 318 сл.)

е главния ковчежникъ за тоя данъкъ, управитель на фондоветѣ, главенъ инспекторъ и интендантъ на постройкитѣ въ свръзка съ новата военна организация.

Терсана емини е собствено министра на маринатa, когато капуданъ-пашата е главенъ адмиралъ.

Чаушъ-башията е нѣщо като държавенъ секретарь. Който иска да види великия везиръ, трѣбва да се отнесе до него.

Освѣнъ тѣзи членове, въ новосъздадения отъ Селима министерски съвѣтъ участвуватъ при извънредни засѣдания капуданъ пашата и кехаята на валиде султаната (р. 324).

Този съвѣтъ, обаче, докаралъ, както е извѣстно и както свидѣтелствува Оливие, резултати тъкмо обратни отъ ония, които Селимъ очаквалъ: съставенъ отъ хора, които интригували и враждували помежду си, той парализиралъ начинанията на султана, вмѣсто да му съдѣйствува. Откато тоя институтъ е създаденъ, говори авторътъ, положението се влошава всѣки день повече, империята я грози пълно разложение, финансиитѣ сж изчерпани и единъ бунтовникъ заплашва вече да постави единъ чужденецъ на трона.[1]) Той може би чака само момента, когато народътъ ще бѫде подготвенъ за това необикновено събитие, безпримѣрно въ турската история. (р. 326).

II.

Извѣстия за Пазвантоглу.

Специално за българската история, най-цѣннитѣ извѣстия на Оливие се съдържатъ въ гл. XIII на първия томъ (стр. 192—222). Това сж ония мѣста, които се отнасятъ до Пазвантоглу и до борбата му съ централното правителство. Важностьта на тия данни е отдавна оцѣнена. Въ една *Geschichte des osmanischen Reiches,*[2]) безъ име на авторъ, съставена по Кантемиръ, Д'Осонъ и други, цѣлиятъ ходъ на събитията свързани съ името на прочутиятъ бунтовникъ е изложенъ споредъ Оливие; неговиятъ разказъ е прѣведенъ сѫщо изцѣло — нѣкѫдѣ съ малки добавки, нѣкѫдѣ съкратено или съ незначителни отклонения — въ виенското списание

[1]) Намекъ за Османъ Пазвантоглу, който заплашвалъ, че ще покачи на прѣстола *Селимъ Гирай*, потомъкъ на татарскитѣ ханове отъ Кримъ.

[2]) Geschichte des osmanischen Reiches, Wien 1811, 2 t.

Hormayrs Archiv;[1]) по него се е ржководилъ въ своето съчинение и Цинкайзенъ,[2]) когото до нѣкждѣ слѣдва и Иречекъ въ своята История на българитѣ. Използвалъ го е и Ст. Новаковичъ.

Днесь притежаваме много документи, които освѣтляватъ напълно личността на видинския отстжпникъ и неговото значение въ съврѣменната история на Турция и на балканскитѣ народи изобщо, особено що се отнася до осуетяване реформитѣ на Селима III и раздвижване населението въ европейскитѣ провинции на Турция въ края на 18-и и началото на 19-и вѣкъ.[3]) Отъ тия извори се вижда, че разказа на френския пжтешественикъ не е свободенъ отъ малки недостатъци. Така, историята на Пазвантоглу до похода отъ 1798 е изложена много сумарно (тя е, наистина, дадена само като *прѣгледъ*), а самиятъ походъ съ голѣми подробности; поради туй изложението е лишено отъ перспектива; липсватъ сжщо всѣкакви дати и тази празнина щѣше много да се чувствува, ако нѣмахме други извори, които да я попълватъ. Най-послѣ въ началото сж се вмъкнали и нѣкои фактични грѣшки: така напр., на стр. 200 се казва, че Пазвантоглу и баща му сж били държани въ затворъ, което не е вѣрно. Но характерътъ и значението на пазвантовия бунтъ сж много добрѣ оцѣнени, а това показва, че авторътъ е билъ човѣкъ съ широкъ погледъ и остра наблюдателность, — качества, които ние отбѣлѣзахме въ началото на тази статия. Именно заради това тия мѣста отъ *Voyage dans l'Empire othoman* запазватъ своята цѣна и заслужаватъ да бждатъ изцѣло прѣведени, като важенъ изворъ за историята на българскитѣ земи въ края на по-миналото столѣтие.

---

[1]) Archiv für Historie, Geographie, etc, V Jahrg. № 38, Wien, 1814.

[2]) *Zinkeisen,* Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Gotha, 1863 t. VII, p. 222.

[3]) За тази роль на Пазвантоглу Оливие говори и на друго мѣсто въ книгата си, по поводъ военнитѣ реформи на султанъ Селимъ III:

Въпрѣки бунтуването на йеничеритѣ, въпрѣки упорството на другитѣ войски, Селимъ би прокаралъ своитѣ проекти, ако единъ необикновенъ и прѣдприемчивъ човѣкъ — Пазвантоглу — не бѣ намѣрилъ въ своя умъ и въ паричната подкрѣпа на ония, които биха били увредени отъ успѣха на тия реформи срѣдства да парализира голѣмитѣ мѣроприятия на Портата, които би били въ състояние, може би, да затвърдятъ авторитета на султана, да осуетятъ бунтоветѣ на разни паши, да облегчатъ положението на народа и да позабавятъ падането на тази обширна империя. I, p. 96.

За да ни разкаже съ толко подробности историята на Османъ Пазвантоглу, френскиятъ ученъ е взелъ поводъ отъ единъ прѣгледъ на войскитѣ, които щѣли да потеглятъ за Видинъ подъ командата на султановия любимецъ Хюсеинъ паша, капуданъ пашата. Прѣгледътъ станалъ прѣзъ пролѣтьта 1798 въкяатхането или така нарѣченитѣ Сладки Води, онази хубава долина въ дъното на Златния Рогъ, една отъ най-красивитѣ мѣстности около Цариградъ. На него Оливие е присѫтствувалъ лично и впечатленията си е изложилъ въ първия томъ на съчинението си, гл. XIII. Тѣзи впечатления сѫ така живо прѣдадени, щото заедно съ автора и ние присѫтствуваме на едно турско военно тържество отъ прѣди сто години:

Разходка до Сладкитѣ Води. Прѣгледъ на една турска армия. Начало на бунта на Пазвантоглу: исторически прѣгледъ на събитията, които сѫ станали до днесь.

На половинъ часъ отъ Цариградъ, като се върви нагорѣ по рѣката, която се влива въ дъното на пристанището, намира се едно приятно и самотно мѣсто за разходка, единственото, което е разхубавено отъ искуството. По нѣкога султанътъ отива лѣтѣ и прѣкарва тамъ деня съ многобройна свита; често и европейцитѣ излазатъ тамъ на разходка, като се погрижватъ да си донасятъ всичко, което имъ е потрѣбно, понеже турцитѣ нѣматъ обичай да ходятъ по тия мѣста и за туй тамъ нѣма нито едно кафене.

Като се мине пристанището, Цариградъ остава надирѣ; на лѣво се вижда селото Еюбъ, кѫдѣто султанката-майка е построила неотдавна една джамия и единъ мавзолей, дѣто иска да почива подиръ смъртьта си; на дѣсно се забѣлѣзва едно турско кафене, прѣдъ което има площадъ съ хубави дървета, подъ сѣнката на които туркини и арменки седатъ по нѣкога да си пиятъ кафето и да изпушатъ по нѣкоя лула. Влиза се въ една плодородна котловина, стѣгната между два шистови, голи, необработени хълмове. Рѣката, която тече посрѣдъ тая котловина е широка, дълбока и тиха при устието си, а колкото отива по-навѫтрѣ става по-тѣсна. Цѣлата котловина е покрита съ естествени ливади, по които цѣла година пасатъ говеда.

Скоро се стига до кйошка на великия конюхъ, *бу-юкъ-имброхоръ*, разположенъ на лѣвия брѣгъ на рѣката; послѣ се минава подъ единъ дървенъ мостъ, прѣзъ който ставатъ съобщенията и се идва до султанския дворецъ. Задъ тоя дворецъ, който е доста красивъ, рѣката се влива въ единъ широкъ каналъ, отдѣто пада на скокове върху бѣли мраморни плочи; тя образува разни вирове и послѣ влиза въ леглото си. Хубави дървета засѣнчватъ тази мѣстность, която заслужва да личи между най-хубавитѣ градини въ Европа. Жаль само, че двата хълма, които обкржжаватъ долината не сж обработени и окичени съ лѣтни кжщи: тѣ още по-вече би красили мѣстността, ако прѣдставяха амфитеатрални лозя, градини съ плодовити дървета и засѣяни ниви.

На 20 жерминалъ 6-а година (11 априлъ 1798), заедно съ персонала на френската легация и други граждани отидохме въ тая котловина да видимъ дефилирането на остатъка отъ войскитѣ, които султанъ Селимъ изпращаше противъ видинския аянинъ Пазвантоглу, който отдавна бѣше вдигналъ глава срѣщу Портата. Около петнайсеть-двайсеть хиляди души азиятски войски бѣха вече на пжть за Одринъ, сборно мѣсто на армията. Оставаха още петь-шесть хиляди души, разположени на лагеръ на Окъ-мегданъ, които трѣбваше да дефилиратъ прѣдъ султана. Капуданъ-пашата, който бѣше назначенъ сераскеръ или главнокомандуващъ на войската, щѣше по тоя случай да цѣлуне краката на султана и да получи почетенъ кожухъ. Ние любопитствувахме да видимъ тази церемония и сжщеврѣменно да узнаемъ реда и разположението на една турска войска.

Въ осемь часа сутриньта качихме се отъ Топханата. Бѣше хубавъ день и ние се любувахме на красивата и очарователна гледка, която прѣдставятъ отъ една страна Сарая и града, отъ друга — Галата, Пера и селата, които се губятъ въ кипарисови гори. Минахме покрай многобройнитѣ търговски кораби пуснали котва прѣдъ Галата: видѣхме арсенала и военната флота; изброихме двадесеть линейни кораби, отъ които 14—15 въ добро състояние, и сжщото число фрегати и корвети; спрѣхме малко за да разгледаме флотилията на Ламбро,[1])

[1]) Гръцки пиратъ-възстанникъ, който се отличилъ въ врѣме на руско-турската война (1770) и сетнѣ постоянно бродилъ морето и безпокоилъ турцитѣ.

която французката фрегата *la Modeste,* подъ началството на капитанъ Venel, бѣ унищожила въ 1792 г. До като стигнемъ въ дъното на пристанището и влѣземъ въ рѣката, за която говорихме по-горѣ, мина се близо цѣлъ часъ.

Слѣзохме отъ каицитѣ прѣдъ кйошка на великпя конюхъ. Хълмоветѣ бѣха вече покрити съ зрители; часть отъ султановата свита бѣше вече пристигнала и пажоветѣ се упражняваха по ливадитѣ съ хвърляне *джирид*ъ. Войската бѣше слѣзла по склона на хълма и чакаше само заповѣдь да потегли. Всичкитѣ знамена бѣха развѣти и отъ врѣме на врѣме военната музика свирѣше.

На десеть часа пристигна султанъ Селимъ въ единъ великолѣпенъ каикъ и отседна въ кйошка на конюха си. Ние бѣхме на двайсеть крачки отъ него подъ единъ ясень, на срѣщната страна на рѣката. Малко подиръ това даде се заповѣдь и войската почна да дефилира. Тя слѣзе по лѣвия хълмъ на рѣката, мина по единъ дървенъ мостъ близо до кйошка, проточи се по пжтя покрай дѣсния брѣгъ и отиде да се установи на лагеръ около чифлика Даудъ-паша, дѣто остана три дни.

Прѣдъ насъ се изредиха кавалерийски отдѣления делии, заими, тимариоти, силихтари и спахии, въоржжени съ пушки, два пищови и сабя. Подиръ тѣхъ дойде едно отдѣление кавалерия въоржжена съ копия; и тѣ имаха сабли и пищови. Прѣдъ всѣко отдѣление вървѣха по едно-двѣ знамена, а подиръ тѣхъ множество *сакки* или водоносачи. Тѣзи водоносачи ѣздѣха коне, които носѣха по два мѣха вода за войската.

Лошо впечатление правѣше, че пушкитѣ на тази отборъ войска бѣха не отъ еднакъвъ моделъ и отъ различенъ калибръ. Конницитѣ бѣха много нееднакво облечени, мнозина отъ тѣхъ бѣха дрипави и съ недобри коне, други бѣха по-добрѣ облечени и въоржжени и ѣздѣха по-добри коне. Главатаритѣ се отличаваха по хубавитѣ си коне, по богатитѣ имъ сѣдла и по това, че прѣдъ тѣхъ вървѣха пѣши слуги (valets de pied).

Малко по-воинственъ видъ имаше отдѣлението лека артилерия въ униформа, съ доста добри коне, имаща съ себе си четирдесеть топа; то бѣше образувано отъ здрави и яки младежи: държането, ловкостьта и маневрирането имъ правятъ честь на френскитѣ офицери, които сж ги обучили.

Слѣдъ тѣхъ минаха други нѣкои кавалерийски отдѣления, сетнѣ осемдесеть знамена отъ различенъ цвѣтъ. Оставаше да минатъ свитата на главнокомандуващия, двѣ европейски обозни кола и двѣ носилки, когато се зададе на конь Хюсеинъ паша, послѣдванъ отъ двама бостанджии и единъ чохадаръ, пѣша; той мина прѣзъ ливадата и като дойде на кжсо разстояние до кйошка, слѣзна отъ коня: веднага около него се затичаха султанскитѣ пажове, които го заведоха до салона за ауденции. Той доближи до султана, цѣлуна му полата и коленичи до него, седналъ на петитѣ си, съ ржцѣ пружени върху краката и покрити отъ дългитѣ ржкави на дрехата му; всички пажове излѣзоха отъ салона, останаха само трима нѣми да прислужватъ. Ауденцията трая половинъ часъ, слѣдъ което Хюсеинъ цѣлуна пакъ политѣ на султана, а нѣколко пажове, които влѣзоха, наметнаха му единъ великолѣпенъ кожухъ.

Хюсеинъ слѣзе отъ кйошка, качи се пакъ на коня си, направи единъ полукржгъ за да се яви прѣдъ султана, наведе се до зенгията на дѣсния кракъ и отмина, придруженъ отъ тримата души, съ които бѣше дошелъ.

До като траеше приемътъ, войската бѣше застанала, но военната музика не спираше; тя се състоеше отъ тржби, тъпани, думбелеци и барабани не като европейскитѣ.

Свитата на пашата дефилира въ добъръ редъ: тя бѣше забѣлѣжителна по хубавитѣ си коне, богато осѣдлани, и по накита на конницитѣ; прѣдъ насъ минаха чаушитѣ на пашата, чохадаритѣ му, секретаритѣ и писаритѣ му, едно отдѣление галионджии, най-послѣ файтонитѣ и носилкитѣ му. Измежду знаменосцитѣ имаше трима конници, които носѣха върху единъ видъ копие тритѣ конски опашки, които означаваха чина му. Сетнѣ се показа пашата, послѣдванъ отъ по-главнитѣ чиновници отъ свитата му и нѣколко висши офицери. Най-послѣ мина едно многобройно отдѣление *сакки* и дефилирането се свърши.

Въ всички отдѣления забѣлѣзахме хора, които ѣздѣха доста добри коне и носѣха на главата си кауци, окичени отвънъ съ тенеке и съ звънчета. Узнахме, че назначението имъ било да тичатъ въ редоветѣ на войската за да строятъ войницитѣ, да ги насърдчаватъ въ боя и да спиратъ бѣглецитѣ.

Въ Европа разно се е говорило за Пазвантоглу и много малко се знае за началото на неговия бунтъ; за това ние не можемъ да прѣмълчимъ даннитѣ, които сме събрали за него.

На турски *оглу* значи синъ:[1]) Пазвантоглу, значи Пазвантовъ синъ. Баща му билъ видински аянинъ или първенецъ, богатъ и твърдѣ виденъ между съгражданитѣ си. Въ врѣме на войната съ руситѣ и австрийцитѣ той прѣдводителствувалъ единъ доброволчески отрядъ. Прѣдполагатъ, че влиянието, а най-вече богатството му, накарало великия везиръ, който билъ тогава и сераскеръ, да го залови и да му отрѣже главата.

Пазвантоглу билъ заловенъ заедно съ баща си и лежалъ нѣколко врѣме въ затворъ; послѣ билъ пуснатъ на свобода и получилъ обратно една малка часть отъ имѣнията, които му се падали. Той се поселилъ въ Видинъ и намислилъ да отмъсти громко не само за смъртьта на баща си, но и за неправдата, която му била сторена. Случаятъ не закъснѣлъ да се прѣдстави и той съумѣлъ като човѣкъ повече ловъкъ отколкото разгнѣвенъ, да използува събитията най-добрѣ за своитѣ цѣли.

При царуването на Мустафа III и на Абдулъ-Хамида, въ Цариградъ били образувани отдѣления канонири и бомбардири; при входа на Хелеспонта и на Босфора били издигнати нѣколко батареи; въ арсенала, покрай училището по математика, отворено било едно училище за мореплаване; занимавали се и съ военната флота. Съ една дума искали да поправятъ загубитѣ причинени отъ редъ поражения на отоманскитѣ войски, но когато Селимъ III се покачилъ на прѣстола, тази цѣль далечъ не била постигната. Усѣщайки твърдѣ силно загубата на Кримъ, една отъ житницитѣ на Цариградъ, чувствувайки болезнено, че въ самата столица не е сигуренъ, Селимъ далъ новъ потикъ на тѣзи нововъведения; най-напрѣдъ той обърналъ погледитѣ си къмъ военната флота; най-горещото му желание било да организира полека-лека една армия каквато имаха неприятелитѣ му; и понеже повече скжпилъ за напрѣдъка на своята държава и за успѣха на оржжието си, отколкото за своята власть, той учрѣдилъ единъ съвѣтъ отъ дванайсеть души, който да го освѣтлява и да

[1]) Собствено *огулъ* значи синъ, а *оглу* — синъ на...

му съдѣйствува. Заедно съ това той въвелъ и новъ данъкъ, прихода отъ който билъ прѣдназначенъ за новитѣ военни институти.

Нѣкои мусулмани, които по умъ и по образование се издигали надъ прѣдразсѫдъцитѣ, признавали прѣвъзходството на европейското въорѫжение и неоцѣнимата полза отъ тактиката; но мѫчно бѣше да се задуши недоволството на мнозина, на които тия проекти не понасяха, мѫчно бѣше да се възприематъ тѣ отъ единъ непросвѣтенъ народъ, за когото нововъведенията внасяни отъ „невѣрницитѣ“ сѫ прѣстѫпни; може би още по мѫчно бѣше да се попрѣчи на развращаещето влияние, което златото упражняваше върху най-висшитѣ сановници на империята.

Енергията, която едно врѣме е правила йеничеритѣ толко страшни, бѣше отпаднала; нѣмаше вече между тѣхъ ония бостанджии, калени въ обработването на земята и способни да издържатъ несгодитѣ на врѣмето, нѣмаше ония роби, ония дѣца на кръвния данъкъ, които, не познавайки нито родители, нито отечество, служеха съ ревность и съ въсторгъ на вѣрата, която приемаха и на господаря, който имъ плащаше. Днесь, когато тѣ сѫ непокорни и недисциплинирани, безъ енергия и безъ мѫжество, по-опасни за властьта на царя, отколкото за враговетѣ на държавата, замѣстването имъ съ една постоянна обучена и дисциплинирана войска прѣдставяше неизчислими облаги. Станеше ли това, султана щѣше да е по-малко изложенъ на вълнения отъ страна на разярени тълпи, щѣше да може всѣкога да разполага съ силитѣ си, да ги праща на границитѣ за отблъсване на неприятелитѣ, или нѣкѫдѣ вѫтрѣ въ царството, било за да залови нѣкой бунтовникъ, било за да усмири нѣкоя възстанала область или да унищожи нѣкоя разбойническа чета; щѣше да може, споредъ нуждитѣ на държавата, да увеличава или да намалява военнитѣ си сили.

Съ йеничеритѣ, които бѣха твърдѣ многочислени въ Цариградъ, макаръ изродени, трѣбваше все пакъ да се постѫпи малко прѣдпазливо. Едно възстание отъ тѣхна страна би осуетило много разумни проекти: за туй благоразумно бѣше да имъ се плаща и да се държатъ на служба, до като бѫде организирана новата войска. Колкото до йеничеритѣ въ провинцията, пръснати по градове и села, тѣ не можеха да окажатъ

освѣнъ твърдѣ слабо съпротивление и щѣха да бѫдатъ надвити; обаче, за да не се раздазняватъ нито еднитѣ нито другитѣ, рѣшено било да посѣгнатъ най-напрѣдъ на ямацитѣ: така се наричатъ на австрийската граница новитѣ дружини, които сѫ на гарнизонъ въ градоветѣ или по крѣпоститѣ, въ новозавоеванитѣ страни.

За това най-напрѣдъ се опитали да разтурятъ страшното йеничерско тѣло въ Бѣлградъ; ямацитѣ обаче се дигнали и грабнали оржжието; живота на пашата билъ въ опасность. Той обаче сполучилъ да подкупи главатаритѣ и да пръсне една тълпа, която била злѣ организирана и не била въ състояние да се съпротивява дълго врѣме. Отъ Бѣлградъ сѫщата мѣрка почнала да се прилага постепенно по другитѣ градове на австрийската граница; на всѣкѫдѣ властьта срѣщнала съпротивление, но на всѣкѫдѣ възтържествувала. Въ Видинъ обаче на ямацитѣ имъ провървѣло: Пазвантоглу, въ качеството си на аянинъ, — което бѣ наскоро добилъ — се поставилъ на чело на недоволницитѣ, разбилъ пашата и го принудилъ да напусне града.[1])

Този пръвъ успѣхъ накаралъ хората да вѣрватъ, че Пазвантоглу има голѣми военни способности и че е всецѣло прѣданъ на интереситѣ на народа. Той сполучилъ лесно да привлече на страната си всички видински жители и много недоволници, не само като имъ обѣщавалъ, че ще попрѣчи на реформитѣ, които Портата искаше да прокара, но най-вече като не допускалъ да се събира нововъведения отъ Селимъ данъкъ върху съѣстнитѣ продукти, вълната, памука и пр., произведението отъ които, както по-горѣ казахъ, бѣ прѣдназначено да покрива разходитѣ нужни за новитѣ канонирски, бомбардирски и артилерийски полкове, числото на които било увеличено.

Това, което най-много възбудило народа, то е, че пашата станалъ и *мухасилъ*, т. е. закупвачъ на новия данъкъ въ неговия пашалъкъ, срѣщу една значителна сума, която се задължилъ да внася ежегодно на Портата, когато прѣди въвеждането на тоя данъкъ, правителството не само нищо не взимало отъ Видинъ, ами на това отгорѣ пращало потрѣбната сума за плата на ямацитѣ и за издържка на укрѣпленията.

[1]) Мернажъ излага сѫщитѣ тия събития съ подробности, които ги прѣдставятъ въ пълно и малко по-друго освѣтление.

Понеже приходитѣ на Видинъ не стигали за издръжката на войската, Пазвантоглу разпратилъ разни отдѣления по съсѣднитѣ области, турилъ ржка на държавнитѣ пари, събиралъ данъцитѣ и поискалъ отъ влашкия и молдованския князе да му изпратятъ съѣстни припаси, муниции и една доста значителна сума пари, като ги заплашилъ, че въ противенъ случай ще нахлуе въ страната имъ. Двамата князе се обърнали къмъ Портата, която, споредъ обичая си да печели врѣме и да чака благоприятенъ случай, имъ съобщила тайно да отстжпятъ за сега.

Гърцитѣ (чети: християнитѣ) образуватъ по-голѣмата часть отъ населението на европейска Турция. За Пазвантоглу бѣше прочее, важно да ги привлече на своя страна, като спечели тѣхното уважение и като имъ внуши пълно довѣрие. Съ тази цѣль той възобновилъ наредбитѣ на Сулейманъ I, които наслѣдницитѣ му бѣха кое прѣтълкували, кое измѣнили; далъ имъ надежда, че ще имъ облегчи положението, обѣщалъ имъ свободно изповѣдане на вѣрата и отмѣнение на сжществуващето унизително дѣлене на *рая;* при това той взелъ за девизъ чародѣйнитѣ думи *свобода и правда*, които сж въ състояние да възпламенятъ и най-апатичнитѣ хора и да възбудятъ самоотверженость и ентусиазмъ у единъ народъ, който стене подъ най-грозна тирания.

Поведението на Пазвантоглу трѣбваше непрѣмѣнно да произведе таково впечатление, каквото той е очаквалъ. Йеничеритѣ отъ цѣлото царство гледали на него като на човѣкъ, който се е опълчилъ да брани интереситѣ имъ и да се бори противъ мѣроприятията на султана и на съвѣта му; гърцитѣ (християнитѣ) го считали за свой бждащъ освободитель; всички желаели успѣхъ на оржжието му, а между това Портата не знаяла какво да прави. Диванътъ се събралъ на нѣколко пжти съ тази цѣль, но нищо не рѣшилъ. Нѣкои членове, между които билъ и капуданъ-пашата, били на мнѣние да се противопостави на Пазвантоглу една сила, която да може да спре напрѣдването му, да го накаже за неговата дързость и да даде примѣръ на строгость, който да послужи за урокъ на ония честолюбци, които би били наклонни да постжпятъ като него; болшинството, обаче, настоявало силно да се даде на Пазвантоглу прошка и да му се възвърнатъ конфискуванитѣ бащини имущества, ако сложи оржжието си и разпусне войската си.

Щомъ едно правителство се рѣши да прѣговаря съ единъ възбунтуванъ свой поданникъ, то показва колко е слабо или колко е неспособно. Въ такива случаи честолюбцитѣ замислятъ най-смѣли планове и се надѣятъ, че прѣдприетото отъ тѣхъ дѣло ще се увѣнчае съ успѣхъ. Таково впечатление трѣбва да сж произвели върху Пазвантоглу прѣдложенията на Дивана; но той билъ човѣкъ твърдѣ хитъръ и не искалъ да откаже категорично, за да не раздразни правителството и да компрометира сждбата на войската си чрѣзъ нѣкое много прибързано дѣйствие; освѣнъ това нему му трѣбвало да печели врѣме и да трупа богатства за да подготви успѣха на плановетѣ си. Може би той не разчиталъ много на благоприятното разположение на йеничеритѣ отъ цѣлата империя. За сега той се задоволилъ да иска щото всичко въ Видинъ да си остане както си е било, да не се въвежда тамъ новиятъ данъкъ и да се запазятъ правата на йеничеритѣ. Султанъ Селимъ приелъ тия позорни условия и изпратилъ въ Видинъ единъ паша съ надлежния ферманъ.[1]) Пашата билъ приетъ и отведенъ въ конака съ обичайнитѣ церемонии; но той билъ много слабъ и не могълъ да се бори съ единъ човѣкъ, който разполагалъ съ войска; той нѣмалъ и никаква власть: Пазвантоглу запазилъ своето влияние и своята власть и продължавалъ да управлява града и провинцията въ името на пашата.

Пазвантоглу познавалъ твърдѣ добрѣ лукавата политика на Портата и не се забравилъ въ пълна безгрижность: той билъ убѣденъ, че рано или късно тя ще употрѣби обичайнитѣ си срѣдства, — желѣзо или отрова, — за да прѣмахне единъ човѣкъ, който все би могълъ да я безпокои, който бѣ се осмѣлилъ да парализира нейнитѣ мѣрки и който незаконно управлявалъ въ Видинъ. Той не прѣнебрѣгналъ никакво срѣдство за да си създаде покровители и партизани между висшитѣ сановници въ столицата: продължавалъ да ласкае народа и да поддържа у него надеждата, че ще прокара многожеланитѣ полезни реформи; и понеже искалъ, при тия обстоятелства, да получи законна власть, той настоявалъ силно да бѫде назначенъ видински паша съ три туя.

---

[1]) Това е било прѣзъ 1795 г. Разказътъ на Оливие се напълно съгласява съ изложението на Мериажъ.

Макаръ Портата да бѣ проявила голѣма слабость като прости на единъ свой поданникъ-бунтовникъ и прие условията, които той бѣ диктувалъ, тя не можеше никога да се рѣши да му даде чина, който той искаше и по тоя начинъ сама да съдѣйствува за неговото издигане. Тя се опита да печели врѣме, като чакала нѣкой щастливъ случай да я избави отъ единъ човѣкъ, споредъ нея колкото опасенъ, толкова и виновенъ. До като можала, тя го залъгвала съ обѣщания, които мислила да не изпълни никога. Тя знаеше, че тоя амбициозенъ човѣкъ искаше видинския пашалъкъ само за да стане послѣ независимъ и да прѣмахне пашата, който му прѣчилъ и можеше въ даденъ моментъ да вземе властьта въ ржцѣтѣ си и да го накаже за прѣстжпленията му.

Щомъ Пазвантоглу видѣлъ, че нѣмало какво да очаква отъ Портата, отново вдигналъ бунтовническо знаме:[1]) той изгонилъ пашата и почналъ отново да напада съсѣднитѣ области.

Неговитѣ висши офицери, повече войници отколкото политици, искали да го накаратъ да прѣвземе Влашко и Молдова, да укрѣпи главнитѣ придунавски градове и отъ тамъ да отблъсва всички удари, насочени противъ него. Но Пазвантоглу познавалъ виенското и петербургското правителства; той билъ убѣденъ, че тѣ ще гледатъ съ добро око на неговитѣ прѣдприятия вжтрѣ въ Турция, че даже ще му помогнатъ, но че напротивъ, тѣ ще се присъединятъ къмъ Портата за да му попрѣчатъ да се закрѣпи отвждъ Дунава и да образува отъ двѣтѣ княжества една независима държава.

Прѣдъ Пазвантоглу се откривало по-широко поле за слава и величие: да върви право противъ столицата, да посѣгне смѣло на прѣстола, да тури Селима на ржка, да избие враговетѣ си за да отмжсти за баща си, и за своя лична безопасность; да обедини подъ еднакви закони толкова народи, раздѣлени отъ религиозния фанатизмъ; да даде новъ потикъ на търговията и на индустрията; да съживи земледѣлието, да създаде силна флота и най-послѣ да положи здрави основи на държавата, като ѝ даде оная хармония ѝ онова единство, което ѝ липсватъ.

---

[1]) Къмъ края на 1796 г.

Да би билъ той толкова смѣлъ колкото бѣше разуменъ, да биималъ толкова пъргавъ, колкото и плодовитъ духъ; да биималъ за нападателни дѣйствия ония дарби, които прояви при отбраната, — нѣма съмнѣние, че селимовиятъ тронъ щѣше да мине у други ржцѣ. Вече йеничеритѣ отказвали да вървятъ срѣщу него; грамадното цариградско население простирало ржцѣ къмъ него като къмъ свой избавитель, като къмъ защитникъ на правата му; повечето отъ висшитѣ сановници били негови орждия, а народътъ, както е извѣстно, обаянъ отъ престижа, който обкржжава единъ великъ човѣкъ, му съдѣйствувалъ безогледно и му помагалъ довѣрчиво въ всички негови прѣдприятия.

Пазвантоглу не се рѣшавалъ кой пжть да хване. Може би прѣчкитѣ да му се виждали много голѣми и да не вѣрвалъ че ще сполучи; той намислилъ да чака въ Видинъ всички сили, които би били насочени противъ него, убѣденъ, че войницитѣ или ще минатъ въ неговитѣ редове или ще намѣрятъ смъртьта въ блатата, които обкржжаватъ града.

Между това Портата, като виждала колко билъ опасенъ тоя бунтовникъ, който се опиралъ на общественото мнѣние, дала заповѣдь на разни паши отъ европейска Турция, да събератъ всички военни сили, които имали на свое разположение и да вървятъ на бой срѣщу него, да го изтикатъ до послѣднитѣ му позиции, да му отрѣжатъ главата и да я пратятъ въ Цариградъ. Едноврѣменно тя заповѣдала на Альо паша, кютахийски бейлербей, прочутъ военачалникъ, да събере всички военни сили отъ своята провинция и да върви срѣщу Пазвантоглу. Пограничнитѣ съ Австрия градове били снабдени съ припаси и повѣрени на паши, върху вѣрностьта и юначеството на които правителството мислило, че може да разчита.

Разнитѣ тия войски, на брой 40—50 хиляди души, се приближили до областитѣ, които завземали пазвантовитѣ военачалници; отначало тѣ имали малко успѣхъ, — заградили, между друго, отряда, командуванъ отъ *Саржк-оглу*[1]), който билъ принуденъ да влѣзе въ Варна, дѣто билъ съвършено разбитъ; главата му, заедно главитѣ на по-първитѣ му офицери, били пратени въ Цариградъ.

---

[1]) Писано погрѣшно Sérekchol-oglou.

Въ замѣна на тоя маловаженъ успѣхъ, другитѣ пазвантови военачалници нанесли на всѣкждѣ поражения на съединенитѣ сили на пашитѣ: Бѣлградъ, крѣпость на империята, билъ заплашенъ; Оршово, Силистра, Хършово, почти всички придунавски градове скоро паднали въ ржцѣтѣ на Пазвантоглу, който направлявалъ отъ Видинъ, отдѣто никога не е излѣзълъ, хода на военнитѣ дѣйствия и почти винаги е докарвалъ побѣдата подъ знамената си.

Заслужва да се отбѣлѣжи безъ съмнѣние, че пазвантовата войска никакъ не намалявала отъ разнитѣ битки, въ които влизала: числото на войницитѣ расло споредъ както му трѣбвало, когато пъкъ войската на пашитѣ се разреждала много повече отъ дезертирания, отколкото отъ оржжието на неприятеля. Както по-горѣ казахъ, йеничеритѣ считаха каузата на Пазвантоглу като своя, и неговата армия, на чиято страна бѣ побѣдата, бидейки по-добрѣ хранена и по-редовно плащана, привличала всѣки день голѣмо число недоволници.

Влашкиятъ князь, който билъ заставенъ да плати голѣма сума пари и да достави провиянтъ и военни припаси, изпадналъ въ немилость прѣдъ Селима. Той билъ сваленъ, отзованъ въ Цариградъ и на негово мѣсто билъ назначенъ Ханджерли, драгоманъ на капуданъ-пашата, човѣкъ хитъръ, интригантъ, властолюбивъ, подозиранъ силно, че тайно съдѣйствувалъ на плановетѣ на естественитѣ врагове на отоманската империя и че приемалъ отъ тѣхъ пари.

Портата види се не очаквала, че Пазвантоглу, останалъ само на собственитѣ си сили, ще бжде въ състояние да изкара, срѣщу съединенитѣ сили на разнитѣ паши, армия способна да се бори съ тѣхъ. А най-много, тя не вѣрвала, че той има пари за издръжката на такава една войска. Тя се много разтревожила отъ неговитѣ успѣхи и се уплашила много за сждбата на Бѣлградъ, който, както се вижда, Пазвантоглу искалъ да прѣвземе. Тя се бояла сщо да не би бунтовникътъ да прѣмине Балкана и да слѣзе въ Одринъ, отдѣто би безпокоилъ столицата. Тя рѣшила да изпрати противъ него силна войска и да свърши по-скоро една неприятна война, която грозѣше да разстрои съвсѣмъ империята и изтощаваше напразно държавнитѣ финансии. Прѣзъ нивозъ 6-а година (декември — януари 1797—98), тя свикала по-

главнитѣ йеничерски офицери отъ Цариградъ[1]) за да ги сондира върху намѣрението ѝ да ги изпрати срѣщу Пазвантоглу. Свиканитѣ офицери не се показали разположени да съдѣйствуватъ на султановитѣ намѣрения; тѣ изтъкнали, че войницитѣ високо заявявали, какво тѣ никога нѣма да се биятъ съ единъ мусулманинъ, на когото, споредъ тѣхъ, едничката вина била, че искалъ да попрѣчи да не се посѣга на правата имъ и да не се въвеждатъ въ царството на правовѣрнитѣ обичаи на невѣрнитѣ, врагове на тѣхния богъ и на пророка имъ.

По едно врѣме изглеждало като че ли йеничери-агаси ще заплати съ главата си за злата воля на войницитѣ; но Селимъ само го отстранилъ за нѣколко дни отъ Цариградъ и го пратилъ въ Галиполи. Когато, обаче, видѣли, че отстраненията му не могло по никой начинъ да измѣни миролюбивото настроение на йеничеритѣ и на офицеритѣ имъ, повикали го обратно.

Едноврѣменно била изпратена заповѣдь до пашитѣ и управителитѣ на разнитѣ области на империята, всѣки да достави войска и да я държи готова за походъ щомъ получи прѣдписание. Понеже великиятъ везиръ, на когото се падало главното началство, билъ старъ и болнавъ, Селимъ назначилъ на негово мѣсто капуданъ пашата, като че ли усърдието и добрата воля на първия му адмиралъ можеха въ тоя случай да замѣстятъ познанията и опита, които му липсваха. Хюсеинъ не билъ никога на война, нито по море, нито по суша: можеше ли той да се бие успѣшно съ единъ човѣкъ, за когото бѣха играчка храбростьта и военнитѣ способности на стари генерали, съ които имаше да се бори?

Казватъ, че назначението на капуданъ-пашата за сераскеръ се дължело на неговитѣ неприятели, които искали да го отдалечатъ отъ столицата и да му създадатъ една работа, въ която вѣрваха, че ще пропадне.

Хюсеинъ не можеше да се откаже отъ назначението си за главнокомандуващъ; защото султана би се разсърдилъ, а самъ той би билъ обвиненъ въ малодушие и би далъ поводъ да се злослови въ обществото. Впрочемъ той се надѣялъ, като

[1]) Въ Цариградъ йеничеритѣ възлизатъ на повече отъ 50,000 хиляди. Бѣл. на Olivier.

има голѣма войска, да съсипе лесно единъ бунтовникъ, противъ когото до тогава Портата вземала само полумѣрки, като пращала незначителни сили. Хитръ толкова, колкото враговетѣ му бѣха коварни, той се явилъ прѣдъ султана, падналъ прѣдъ краката му и му казалъ: „Господарю, живота ми е въ рѫцѣтѣ ти; ако мислишъ, че мога да прѣдвождамъ сухопѫтнитѣ ти войски, както до сега съмъ прѣдводителствувалъ морскитѣ, заповѣдай, азъ ще се подчиня; ще потегля срѣщу бунтовника и, или ще ти донеса главата му, или ще изгубя своята; обаче партията на Пазвантоглу е голѣма и силна, неговитѣ креатури и неговитѣ приятели сѫ пръснати на всѣкѫдѣ; ако не съмъ облѣченъ въ голѣма власть, тѣ ще ми прѣчатъ въ дѣйствията; ако нѣмамъ много войска и колкото трѣбватъ пари за да обезпеча издръжката на войската и за да откѫсна отъ бунтовника, ако стане нужда, ония генерали, на способноститѣ и мѫжеството на които той дължи побѣдитѣ си, тѣ ще осуетятъ моитѣ мѣроприятия.“

Селимъ удовлетворилъ всички искания на пашата и му далъ широка власть; той заповѣдалъ да бѫдатъ готови за пролѣтьта всички европейски и азиятски войски, които можеха да се събератъ и не пожалилъ нищо за успѣха на това велико прѣдприятие.

Пристѫпили съ голѣма бързина къмъ постройката и въоръжението на петнайсеть канонерки, съ по едно орѫдие отъ 24 или 18 отпрѣдъ и съ по едно-двѣ малки орѫдия отъ всѣка страна; тѣзи канонерки били прѣдназначени за Дунава, да подкрѣпятъ по вода тъкменото нападение на Видинъ по сухо. Приготвени били и нѣколко лодки за прѣнасяне орѫдията и муницииитѣ нужни за обсадата, както и провиянтъ.

Одринъ бѣ общо сборно мѣсто на войскитѣ отъ южнитѣ части на европейска Турция и на азиятскитѣ войски. Часть отъ тия войски минала прѣзъ Цариградъ, друга часть прѣзъ Галиполи. Цѣлата армия се прѣсмѣтала на около сто хиляди души.

Главнокомандуващиятъ Хюсеинъ ималъ единъ отрядъ отъ 12—15 хиляди души азиятска войска и другъ единъ отрядъ отъ 7—8 хиляди души топчии, галионджии и доброволци,[1])

[1]) Подъ „доброволци“ трѣбва очевидно да разбираме башибозуци.

Кютахийскиятъ Альо паша, стоялъ на чело на 30,000 души азиятска войска, делии, спахии, йеничери и доброволци.

Али паша янински командувалъ 10—12 хиляди арнаути и 5—6 хиляди йеничери.

Босненскиятъ паша Мустафа прѣдвождалъ единъ отрядъ отъ 5—6 хиляди души, пѣхота и конница.

Сѣрскиятъ бей Исмаилъ довелъ 5—6 хиляди спахии.

Въ похода взимали сѫщо участие нѣколко отряди събрани въ Солунъ, Пловдивъ, София и други нѣкои градове на европейска Турция.

Ето съ тѣзи сили, съ които можеше да се покори цѣло царство, Хюсеинъ тръгна да обсажда единъ разбунтувалъ се градъ и да прѣмахне единъ бунтовникъ.

Би трѣбвало естествено да се очаква, че Пазвантоглу отъ своя страна не ще прѣнебрѣгне нищо за да засили войската си до една внушителна цифра. Прѣдполагало се, че той ще излѣзе да чака капуданъ пашата при старопланинскитѣ проходи за да му попрѣчи да прѣмине тѣзи мѫчнопроходими мѣста и да се опита да съсипе войската му, която щѣше може би още при първитѣ прѣчки да се разнебити. За това останали много очудени, като видѣли, че той, напротивъ, разпусналъ часть отъ войскитѣ си, изоставилъ градоветѣ, които бѣ прѣвзелъ и се затворилъ въ Видинъ съ дванадесеть хиляди души отборъ войска, върху вѣрностьта и храбростьта на които можелъ да разчита. Той бѣ сполучилъ на врѣме да натрупа съѣстни и военни припаси въ доста голѣмо количество за да издържи една двѣгодишна обсада, безъ да причинява много мѫки на населението. Впрочемъ той разполагалъ съ една малка флота, благодарение на която билъ господарь на Дунава и могълъ въ случай на нужда да снабдява града съ провиянтъ; нѣколко Поляци инжинери завеждали артилерията му и изработвали плановетѣ на отбраната.

Царската войска стигнала безпрѣпятствено до Видинъ: прѣди свършека на prairial (май-юни 1798) всички отряди били на мѣстото; едноврѣменно стигнала и флотилията и капонеркитѣ; съѣстнитѣ и военнитѣ припаси били изобилни; липсвали на капуданъ-пашата само хора способни да ржководятъ обсадата и войници по-разположени да бранятъ каузата, за която щѣха да се биятъ.

Слѣдъ като разузналъ околноститѣ на града, слѣдъ като опрѣдѣлилъ на всѣки паша кои постове да заеме и взелъ всички мѣрки, които считалъ нужни за обсадата, Хюсеинъ приканилъ Пазвантоглу да сложи оржжието, като му обѣщавалъ, че ако иска да избѣгне проливането на мусулманска кръвь, ще му запази живота и свободата и ще му издѣйствува единъ високъ санъ. „Напразно, казвалъ му той, ще ми се противишъ; то ще бжде за малко врѣме; азъ имамъ съ себе си сто хиляди души; ако трѣбва, ще ми дойдатъ още сто хиляди: признай си грѣшкитѣ, поклони се прѣдъ високия царски прѣстолъ и ми прѣдай града и войската си“. Пазвантоглу приелъ пратеника на пашата на най-високия чардакъ на сарая си, отдѣто наблюдавалъ съ далекогледъ движенията на неприятеля; и съ онова прѣзрѣние, което произлиза отъ съзнанието за прѣвъзходството на силитѣ и на способноститѣ, той отговорилъ: „Иди кажи на господаря си, че отъ мене зависеше да излѣза срѣщу него съ сто хиляди души; азъ прѣдпочетохъ да побѣда съ десеть хиляди“.

Като не можелъ да се надѣе, че ще вразуми Пазвантоглу, Хюсеинъ рѣшилъ да започне усилено обсадата; скоро той помислилъ, че е въ състояние да прѣдприеме една обща атака срѣщу града и по тоя начинъ да прѣвземе единъ островъ въ Дунава, срѣщу Видинъ, но билъ отблъснатъ отвсѣкждѣ съ значителни загуби; града билъ добрѣ пазенъ, а островътъ, завземането на който било важно, билъ така укрѣпенъ, щото пашата нищо не постигналъ: флотата на Пазвантоглу, стрѣлбата отъ крѣпостьта и батареитѣ на острова отблъснали нападението му. Канонеркитѣ, които се били изложили твърдѣ непрѣдпазливо, много пострадали; едни били потопени, а други не били вече въ състояние да подкрѣпятъ разнитѣ по-нататъшни атаки.

Градътъ, заобиколенъ почти отвсѣкждѣ съ блата, билъ мжчно достжпенъ; работитѣ нужни за успѣха на обсадата били злѣ извършени и още по-злѣ замислени; наврѣменни излази ги унищожавали или ги забавяли. Двѣ общи атаки излѣзли много нещастни; при несполучливия опитъ да се прѣвземе острова паднали много войници; обсадата се протакала; зимата наближавала; болеститѣ, бѣгствата и огъня на обсаденитѣ

разреждали значително войската. Всички тия обстоятелства накарали капуданъ-пашата да направи едно послѣдно усилие и да употрѣби едноврѣменно всички срѣдства, които му оставали.

Войската била раздѣлена на три отряда; Альо взелъ началството на първия; Али, началството на втория, а Хюсеинъ си задържалъ третия. Той заповѣдалъ на двамата паши да отидатъ нощно врѣме, по различни пѫтища, на опрѣдѣленото мѣсто за атака; но по една прѣстѫпна грѣшка, едната дивизия отворила призори огънь противъ другата, като я взела за непріятелски отрядъ излѣзълъ отъ крѣпостьта; но и когато забѣлѣзали грѣшката, сраженіето пакъ не прѣстанало, защото генералътъ, върху войскитѣ на когото били дадени нѣколко залпа, толкова се ядосалъ, щото заповѣдалъ да стрѣлятъ срѣщу другия отрядъ като срѣщу непріятелски. Войницитѣ били сѫщо тъй възбудени както генерала си и битката прѣстанала само когато третата дивизия се хвърлила по срѣдата съ голи сабли и ги раздѣлила насила Незадоволството било толко голѣмо, неразборията тъй обща, дезертиранията толко много, щото капуданъ-паша счелъ разумно да вдигне обсадата и да се оттегли, като остави на врѣмето и на обстоятелствата да извършатъ онова, което не могло да се постигне съ оржжие.

Като си заминалъ Хюсеинъ, Пазвантоглу свикалъ войницитѣ, които билъ разпусналъ, завзелъ повторно повечето отъ градоветѣ, които билъ изпразнилъ и отново заплашилъ цѣлата сѣверна часть на империята. Слѣдъ много съвѣщания на диѵана, Портата се рѣшила да прости на бунтовника, когото не могла да смаже и да му даде чинъ паша съ три туя; и понеже, при тия условия, деспотизмътъ изисквалъ една жертва, Хюсеинъ си изкаралъ гнѣва върху влашкия князь, главата на когото била донесена въ Цариградъ прѣзъ Ventôse an 7 (февруари 1799 г.)“

Съ по-нататъшнитѣ сѫдбини на знаменития бунтовникъ Olivier не се занимава и не е могълъ, впрочемъ, до годината, въ която издалъ първия томъ отъ своитѣ пѫтувания (1801), да събере други данни.

III.

Свѣдения за икономическото състояние на Турция.

Ако свидѣтелствата за политическото положение на Турция прѣди сто години, за разтлението на османския държавенъ строй, за опититѣ на Селима III да спаси останалото още наслѣдство отъ миналото османско величие, като се приспособи къмъ изискванията на врѣмето както и за страшната анархия, царуваща навредъ въ държавата, иматъ цѣна за насъ, — даннитѣ, които Оливие привежда за икономическото състояние на империята (гл. XIX) сж много по-важни и заслужватъ най-голѣмо внимание.

Въ туй отношение ние притежаваме, наистина, цѣнното съчинение на Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, изпъстрено съ цифри и данни за търговията и промишлеността на източна и южна Македония и за търговскитѣ отношения на Турция съ Европа. Но извѣстията отъ икономически характеръ въ *Пжтешествието* на Оливие не губятъ нищо ако ги съпоставимъ съ онія на Божуръ; напротивъ: двамата автори се попълватъ взаимно и за стопанската история на българскитѣ земи въ края на XVIII-и вѣкъ тѣ сж източникъ отъ първостепенна важность, толко повече, че свидѣтелствата отъ този родъ не сж твърдѣ изобилни[1]).

Въ своето изложение Оливие изброява най-напрѣдъ причинитѣ на силно развитото лихварство въ Турция; тѣ се криятъ, споредъ него, въ самата система на управлението:

„Слабото довѣрие, което внушава едно твърдѣ често несправедливо управление, неустановеността на частнитѣ богатства, увѣреността, че който даде пари ще ги изгуби, ако онзи, комуто сж дадени на заемъ, умре на държавна служба[2]) или бжде наказанъ съ смърть за истинско или мнимо злоупотрѣбление[3]),

---

[1]) Въ виенския Staatsarchiv, напримѣръ, азъ бѣхъ прѣровилъ внимателно, до написването и настоящия трудъ донесенията на цариградския интернунций и на консулитѣ въ Одринъ и Солунъ за единъ периодъ отъ десеть години (1789—1799); отъ тия документи се ясно вижда, че австрийскиятъ вносъ въ европейска Турция и търговскитѣ сношения между двѣтѣ държави сж били доста развити. Искания отъ поданници на едната срѣщу поданници на другата се повдигатъ често чрѣзъ надлежнитѣ органи; но една търговска статистика не срѣщнахъ между цѣлия този купъ материали.

[2]) Понеже имотътъ му ще мине въ наслѣдство на султана.

[3]) Понеже въ такъвъ случай имота му ще бжде конфискуванъ.

тиранията, която власть имащитѣ упражняватъ навредъ, продажността на сѫщитѣ, безчисленото множество лъжливи свидѣтели, — всичко това вдъхва таково недовѣрие въ търговскитѣ работи въ Турция, щото, който дава пари, дава ги съ висока лихва и който продава стоки на кредитъ, продава ги на нечувани цѣни“ (p. 334).

Лихвата е обикновено 8 до 10 на сто за европейцитѣ, 15—20 % за търговцитѣ турци, евреи, арменци и гърци [християни] и 30, 40, даже и 50 % за турцитѣ, които сѫ правителствени чиновници. За частни лица лихвата е 25—30%, но въ градоветѣ почти винаги се иска гаранция (mais on exige presque toujours, dans les villes, des gages pour la sûreté de la créance, p. 335).

Европейскитѣ търговци знаятъ, че селянинътъ си посрѣща задълженията почти всѣкога бѣзъ мѫчнотия, че посрѣдникътъ (homme d'affaires) е обикновено робъ на думата си, че е рѣдко търговецътъ да не изплати дълга си на врѣме. Но съ пашитѣ и съ голѣмцитѣ тази сигурность я нѣма и всѣки трѣбва да гледа като върши съ тѣхъ сдѣлки, да ги върши въ брой (p. 335).

По надолу Olivier говори за търговскитѣ нрави на разнитѣ народи въ Истокъ, които се характеризиратъ като „еднакво алчни, хитри и лукави“ . . . Този нелестенъ отзивъ, който не е единиченъ,[1]) стои нѣкакъ въ противорѣчие съ по-горното свидѣтелство, но това противорѣчие се обяснява, ако се има прѣдъ видъ, че по-горѣ става дума за търговскитѣ отношения на турскитѣ народи спрямо европейскитѣ, които сѫ имали едно привилегировано положение въ империята и повече гаранции за сигурността на своята търговия.

Впрочемъ Olivier още на сѫщото мѣсто смегчава рѣзкостьта на тая характеристика, като прибавя, че мусулманитѣ сѫ обикновено по-честни и би могли да се смѣтатъ за най-почтени, ако не угнетяваха така подвластнитѣ народи; авторътъ обяснява, че както за лукавството на еднитѣ и за тиранията на другитѣ, така и за пороцитѣ на всички, виновно е само управлението, „основано върху една потисническа религия“. (p. 337).

---

[1]) Ср. единъ рапортъ на баронъ Хербертъ, № 15, отъ10 mai 1798 (Staatsarchiv).

Божуръ пише, че гърцитѣ и евреитѣ сѫ *чума* за търговията („*les deux pestesmorales* du commerce, II, p. 209)“. Но и той отдава това морално падение на безправното обществено положение на подвластнитѣ народи, II p. 210.

То е виновно изобщо за слабото икономическо развитие на страната. Тъй, законътъ за конфискациитѣ е ставалъ причина да се считатъ за прѣстжпници хора, които сж били богати по рождение или пъкъ се обогатявали случайно или чрѣзъ трудъ. Законътъ, споредъ който на султана се пада имота на всѣки, който получава отъ него каква да е заплата, трѣбва сжщо да е спъвалъ безъ друго търговията, като е каралъ хората да се страхуватъ и е спомагалъ най-много — именно поради страхътъ — за чрѣзмѣрната лихва на паритѣ (р. 338).

Слѣдъ тоя общъ погледъ върху причинитѣ на слабото стопанско развитие на турската държава, у Olivier иде подробно изброяване на артикулитѣ, които съставятъ турския износъ.

Вълна.

На първо мѣсто иде *вълната.* Вълната образува главния артикулъ на износа отъ Цариградъ и втория на цѣлия Левантъ.

Срѣдно годишно френскитѣ търговци изпращатъ въ Марсилия за 1,500,000 фр. вълна отъ Цариградъ, Родосто, Дарданелитѣ и Еносъ. Стойността на изпращаната вълна понѣкога е надминавала 2,000,000.[1]) Вълната излиза изъ околноститѣ на Босфора и Мраморното море и на Дарданелитѣ, както и отъ *Румелия, България,* Бесарабия и южнитѣ брѣгове на Черно море. (р. 344).

Въ Турция има два вида овце, едни съ дебела опашка (караманъ), други съ проста (къвърджикъ, нашенската овца). Вълната на овцата съ проста опашка отъ *България* и Бесарабия, която иде въ Цариградъ прѣзъ *Варна* или минава прѣзъ *Одринъ* и се товарва въ еноското пристанище, се цѣни най-много. Босненската вълна минава като най-доброкачествена отъ всички видове вълна на истокъ.

Изобщо турската вълна е срѣдна или долнокачествена и не тъкмо пригодна за тъкане тънки и гладки платове. Но смѣсена съ испанска и съ русилйонска[2]) вълна тя дава платоветѣ *londrins premiers* и *londrins seconds,* които се много харчатъ на Истокъ (р. 345).

[1]) Въ Македония отъ износа на вълна въ Франция и Италия влизали годишно 270,000 гроша (*Beaujour*, ц.с. I, р. 155).

[2]) Roussillon, провинция въ Южна Франция.

Отъ Азия, чрѣзъ кервани, се получава въ Алепъ, Смирна и Цариградъ камилска вълна наречена laine de chevron. Отъ нея правятъ шапки.

Изнася се сѫщо *козина*, ангорска и бейпазарска.

Памукъ.

Памукътъ е най-изобилната стока на Истокъ. Годишно цариградскитѣ търговци изнасятъ прѣзъ Галиполи, Дарданелитѣ и Еносъ около 650 бали, на стойность 125,000 фр. (р. 348).

Въ Одринъ се приготовлявала бѣла памучна прѣжда и вапсано червена, която се изнасяла прѣзъ Цариградъ, но не съставяла особено важенъ артикулъ: тя не надминавала 40,000 фр., когато само отъ Смирна Марсилия изтегляла годишно за по-вече отъ 2,000,000 лева прѣжда, половинъ бѣла и половинъ червена и за 5,400,000 фр. суровъ памукъ.

Одринската червена прѣжда имала по-напрѣдъ много голѣмо име, но отъ извѣстно врѣме се прѣдпочитала лариската, смирненската и отъ нѣкои градове изъ вѫтрѣшностьта на Мала Азия. Освѣнъ това и френскитѣ фабрики успѣли да вапсватъ червено (р. 348).

Биволски кожи.

Биволски кожи се донасятъ въ Цариградъ въ твърдѣ голѣмо количество отъ *Румелия, България,* Бесарабия, Влашко, Молдова и много малко изъ вѫтрѣшностьта на Мала Азия. Кожитѣ отъ биволи се цѣнятъ повече, отколкото ония отъ биволици; тѣ сѫ по дебели, по-яки и много по тежки. Годишно въ Марсилия отиватъ петь—шесть хиляди кожи, на стойность едно връзъ друго по 15 франка. Въ Анкона, Ливорно и Месина се внася сѫщо доста голѣмо количество (р. 350).

Въ Марсилия се изпращатъ сѫщо двѣ-три хиляди волски кожи, които нѣматъ цѣна. Една волска кожа не струва повече отъ 1·50 фр., а една кравешка — 1 франкъ. Волскитѣ кожи идатъ отъ брѣговетѣ на Черно море (р. 351).

Биволски езици.

Пушени биволски езици се приготовлявали въ *Румелия.* Много се харчели въ Цариградъ и освѣнъ това изнасяли се годишно 7—800 парчета въ Марсилия; сѫщо и въ Италия.

Заешки кожи.

Заешкитѣ кожи произхождатъ отъ Мала-Азия, *Румелия* и *България*. Отъ Одринъ, Бруса, и Цариградъ се изнасятъ въ Марсилия само триста-четиристотинъ бали, прѣсмѣтани на 4—500,000 фр.

Освѣнъ цифритѣ, тукъ Olivier прибавя една бѣлѣжка, която служи като приносъ за историята на турската търговия. На изтокъ, пише той, данъкътъ събиранъ отъ изнасянитѣ стоки се плаща отъ продавача, (който е доставилъ стоката); но тъй като една бала заешки кожи се доставя понѣкога отъ нѣколко души заедно, за да се избѣгнатъ мжчнотиитѣ и главоболията, рѣшено било, прѣзъ врѣм то когато посланникъ билъ de Saint-Priest, за напрѣдъ купувачитѣ да плащатъ износното мито, по една пара на ока (р. 351 сл.).

Марокинъ.

Най-прочутитѣ фабрики за марокини сж въ Галиполи, Дарданелитѣ и нѣкои мало-азиятски градове. Черни и морави обуща носятъ евреитѣ и арменцитѣ; гърцитѣ (християнитѣ) обикновено носятъ червени, както йеничеритѣ и простолюдието. Богатитѣ турци носятъ жълти. На раята е строго забранено да носи този цвѣтъ. За да могатъ да носятъ жълто, християнитѣ или трѣбва да се числятъ къмъ нѣкое посолство, или да иматъ берать.

Обикновенитѣ марокини се продаватъ 2·50 фр. парчето. Френскитѣ търговци изнасятъ годишно отъ Цариградъ хиляда и двѣстѣ до хиляда и петстотинъ парчета. Купуватъ и другитѣ европейци, но малко (р. 353).

Olivier и другарьтъ му положили голѣми усилия да се добератъ до начина на приготвянето на тия кожи, — такива инструкции имали — но не успѣли.

Коприна.

Поради смутоветѣ въ Персия, персийската коприна се изнася сега прѣзъ Русия. Въ Цариградъ днесь познаватъ само брусенската, *одринската и българската коприна*. Брусенската е най-изобилна и най-скжпа; тя е почти всичката

бѣла, нишката ѝ тънка, доста мека. Тя снабдява многобройнитѣ работилници (manufactures) въ града, въ Цариградъ и въ Хиосъ; такива работилници има и въ Алепъ и въ Дамаксъ и все пакъ годишниятъ износъ възлиза на 200—300,000 фр.

Одринската и българската свила е почти всичката бѣла и по качество стои близу до брусенската. Отъ нѣколко години насамъ тя е доста изобилна, особено откато много брусенски жители сж дошли по тия мѣста, насадили сж много черничеви дървета и се занимаватъ съ бубарство (р. 355 сл.).

Восъкъ.

Отъ всички брѣгове на Черно море, на Мраморно море и на Босфора, както и отъ *Румелия, България,* Влашко и Молдова идва толкова много восъкъ, щото френскитѣ търговци изпращатъ за 300,000 фр. всѣка година. Много отива и въ Генуа, Ливорно и Венеция, както и въ Англия и Холандия. Харчи се много и въ гръцкитѣ и арменскитѣ черкви и въ всички частни кжщи, особено прѣзъ рамазана.

Мѣдь.

Мѣдь излиза въ голѣмо количество отъ минитѣ при Токатъ. Въ Марсилия се изнася годишно за 12—13,000 фр. Много отива и въ Италия, а и турцитѣ я употрѣбяватъ много за топоветѣ си, които сж всички мѣдни, за покжщнина, за мангали, за свѣщници и други. (р. 357 сл.).

Еленски рогове.

Всѣка година се изнасятъ въ Марсилия за 200 франка еленски рогове. Еленътъ се срѣща доста често въ цариградскитѣ гори.

Кожи.

Най-хубавитѣ кожи идатъ отъ Русия и Полша. Внасятъ се и отъ Кавказъ, Кримъ, Влашко и отъ всички страни на сѣверъ отъ Черно море. Най-много се цѣнятъ черната лисица и самурътъ. Черната лисица е много скжпа, самурътъ струва отъ двѣ до три хиляди франка една кожа (р. 358 сл.).

Конски влакна.

Конскитѣ влакна сж единъ артикулъ, който възлиза на 4,000 фр. годишно. Почти цѣлото количество иде отъ *България* и Бесарабия.

Шикалки се изнасятъ главно отъ Смирна, Алепъ и Кипръ.

Жито.

Турското правителство, което знае повече отъ всѣко друго правителство, колко е опасно да се остави народътъ безъ прѣпитание, отъ край врѣме се е грижило да снабдява столицата съ храни и дори да прави жертви когато трѣбва, за да държи хлѣба на низка цѣна; прѣди въцаряването на Селима, оката е струвала само три пари. Но откато правителството необмислено въвело монополъ на зърненитѣ храни, оката струва 5—6 пари; народътъ роптае противъ това, като мисли, че управлението е само тогава добро, когато прѣдметитѣ отъ първа необходимость се продаватъ на твърдѣ умѣрена цѣна.

Житарскитѣ страни сж длъжни да доставятъ въ столицата на свои разноски извѣстно количество жито, цѣната на което се опрѣдѣля и се плаща отъ Портата, споредъ реколтата и обстоятелствата.

Правителството изпраща освѣнъ това комисари въ Воло, Солунъ и по други околии въ Гърция (Македония?) за купуване на жито. Ферманътъ, който опрѣдѣля цѣната и количеството, което трѣбва да бѫде доставено се чете публично въ махкемето и землевладѣлцитѣ сж длъжни да се съобразяватъ всѣки споредъ имотното си състояние. Комисаритѣ правятъ всички разноски по събирането на хранитѣ, прѣнасянето имъ до Цариградъ и други, срѣщу извѣстна печалба: напримѣръ, ако иматъ заповѣдь да купятъ килото за 50 пари, получаватъ 70, и тъй нататъкъ, все съразмѣрно. Паритѣ за покупка на жита имъ се даватъ прѣдварително[1]) (р. 360).

[1]) Този способъ на снабдяване Цариградъ съ жито се е практикувалъ до късно и е билъ винаги източникъ на голѣми злоупотрѣбления. Въ цитирания въ началото рапортъ на баронъ Щюрмеръ срѣщаме слѣднитѣ данни: правителството отпускало на чиновници тѣ при министерството на търговията голѣми суми за купуване жито отъ *Македония и Румелия*, по 9 гроша килото. Тѣ го купували на тая цѣна, но тайно продавали една часть на чужди спекуланти по

Правителството опрѣдѣля сжщо цѣната, на която хлѣбаритѣ и частнитѣ лица трѣбва да купуватъ житото, което имъ се раздава, като си запазва една печалба отъ 50—60 на сто. Увѣряватъ, че приходътъ отъ този монополъ възлиза годишно на десеть хиляди кесии или 10,000,000 франка. (р. 361).

Като най-добри отъ всички жита въ цѣла Турция минаватъ *румелийскитѣ, българскитѣ* и ония, които се произвеждатъ въ голѣмо количество въ придунавскитѣ страни. Волоскитѣ, солунскитѣ и морейскитѣ минаватъ за второкачествени.

Макаръ износътъ на житото да е забраненъ, все пакъ се намира срѣдство да се товарятъ въ Дарданелитѣ нѣкой и другъ корабъ съ жита отъ сѣвернитѣ и западнитѣ брѣгове на Черно море. (р. 362).

Хранителни продукти.

Оризъ. Отъ *Пловдивъ* донасятъ въ Цариградъ голѣмо количество оризъ, който се цѣни по-малко отколкото египетския.

Масло. Отъ всички брѣгове на Черно море докарватъ медъ, масло и лой. Масло се консумира толко много, щото правителството се грижи да се докарва отъ всѣкждѣ: европейска Турция и Мала Азия доставятъ изобилно. (р. 365).

Сирене. Най-хубавото сирене на Изтокъ е критското; излиза много и отъ *България*, Влашко и около Мраморното море, но изобщо то е недоброкачествено, защото не се приготовлява свѣсно и защото производителитѣ иматъ обичай да избиватъ маслото отъ млѣкото, което сирятъ (р. 366).

Хайверъ. Въ Цариградъ и въ всички градове въ Турция се харчи извънредно много хайверъ.

Кафе. Въ Цариградъ има едно грамадно заведение подъ надзора на правителството, дѣто голѣмъ брой работници пържатъ арабско кафе и го кълцатъ въ голѣми мраморни чутори. Това кълцано кафе се раздава на градскитѣ турски кафеджии

13—14 гроша и взимали печалбата; на правителството изпращали малко количество жито, подъ прѣдлогъ, че отъ Румелия и Македония не могло повече да се достави; „така щото, заключава рапортътъ, тѣ печелятъ и за смѣтка на населението и за смѣтка на държавата“.

и на търговци, споредъ това кой колко иска. И частнитѣ лица могатъ, срѣщу една малка такса, да занасятъ тамъ кафе за пържене; но е строго забранено да се смѣсва кафето мока съ американското, което е по-ефтино и не се цѣни като първото; това обаче не прѣчи, щото само Марсилия да изпраща въ Цариградъ годишно за единъ милионъ франка американско кафе. Истина е, че въ *България*, Бесарабия и *придунавскитѣ страни* американското кафе се прѣдпочита прѣдъ йеменското (р. 367 сл.).

Арабското кафе се донася всѣка година отъ Александрия съ турски държавни кораби.

Гориво; дървенъ материалъ. Въ Цариградъ се употрѣбява необикновено много (une consommation prodigieuse) дървенъ строителенъ материалъ и дърва за горене. Главно идатъ отъ Мала-Азия и отъ Молдова.

По-нататъшнитѣ данни отъ икономически характеръ, съ които свършва първиятъ томъ на *Voyage* засѣгатъ изключително организацията на френската търговия на истокъ и като такива, нѣматъ за насъ непосрѣдствено значение.

Слѣдъ Цариградъ, както знаемъ, Olivier и Bruguière посѣтили Дарданелитѣ и бѣломорскитѣ острови, — Лесбосъ (Митилинъ), Хиосъ, Наксосъ и пр.; по-продължително тѣ прѣстояли въ Критъ. Това пѫтешествие е описано въ втория томъ на съчинението и прѣдставя интересъ и за насъ като свидѣтелство за положението на нѣкои привилегировани християнски области.

Такова едно привилегировано мѣсто е билъ островъ *Хиосъ*. Тамъ мѫжкото население въ града било раздѣлено по отношение на харача на три класи: ония, които се числили къмъ първата класа, плащали 11 гроша годишно на глава, ония отъ втората класа, 5 $^1/_2$ гроша и ония отъ третата — 2 $^3/_4$ гроша (р. 118). Една отъ най-хубавитѣ привилегии на хиотитѣ била тази, че тѣ си имали свои нотарии (notaires), които държали книжата си на гръцки; турцитѣ зачитали тѣзи книжа и ги приемали въ сѫда като подлинни документи. Тоя институтъ, както краснорѣчиво се изразява Olivier, служилъ като прѣграда срѣщу пороя отъ турски сѫдебни неправди (р. 121).

Друга привилегия: правото да избиратъ измежду си петима първенци, назначението на които е да защищаватъ твърдо валидността на тия актове и да разглеждатъ всички спорове отъ граждански характеръ. Углавнитѣ дѣла не сѫ отъ тѣхна компетентность, но тѣ могатъ да приематъ заявления отъ тѫжителитѣ, да теглятъ виновния подъ сѫдъ и да искатъ наказанието му отъ турското сѫдилище.

Тѣ сѫщо разхвърлятъ и събиратъ данъцитѣ; тѣ внасятъ събранитѣ суми въ хазната на мухасила като задържатъ само възнаграждението на бирницитѣ. Тѣзи първенци се избиратъ отъ общо събрание за една година, съ гласово болшинство. Отъ тѣхъ тримата сѫ гърци (православни) и двамата римокатолици.

Въ сѫщото врѣме се назначаватъ *протомастори,* — единъ видъ сѫдии — консули (juges-consuls), работата на които е да разглеждатъ всички спорове относящи се до покупки и продажби, до работилници и изобщо до всичко, което има връзка съ вѫтрѣшната и външната търговия на острова. Тѣ гледатъ да не ставатъ нарушения и контрабанда; наказватъ ония, които, за да не платятъ такса, не сѫ ударили печата на управителя върху платоветѣ и платната, които ще се изнасятъ въ странство. Тѣхнитѣ рѣшения се прилагатъ въ всички случаи безапелационно; но въ послѣдния случай мухасила не само конфискува немаркиранитѣ парчета, но изисква и една парична сума съразмѣрно съ стойността на стоката, която виновният е искалъ да скрие. Протомасторитѣ сѫ почтени и просвѣтени търговци; тѣ се избиратъ за година, често за двѣ години. (II, р. 122 сл).

Жителитѣ на Хиосъ имали още право да избиратъ всѣка година двама санитарни началници (intendants de santé), а когато имало чума, по-вече. (р. 123).

Привилегировано било до нѣкѫдѣ и положението на Атина, която френскитѣ учени посѣтили на връщане за Франция, прѣзъ есеньта 1798 год. Тамъ ставало всѣка година едно събрание, дѣто ималъ право да присѫтствува всѣки глава на семейство; това събрание избирало четирма души, които подъ громкото име *архонти* се ползували съ извѣстна власть надъ своитѣ граждани и били тѣхни защитници прѣдъ турския управитель, — защитници, на които думата минавала толко

по-вече, че могли да се отнасятъ чакъ до султана и да издѣйствуватъ или отзоваването или наказанието на онзи войвода, който би злоупотрѣбявалъ съ властьта.

Архонтитѣ се събирали всѣки день и се занимавали съ всичко, което интересувало гражданитѣ гърци, изслушвали оплакванията имъ, изглаждали миролюбиво или разглеждали безъ разноски всички процеси, всички спорове по между тѣхъ; особено гледали да не отиватъ тия спорове прѣдъ турския сѫдия.

Подвѣдомствени на тѣзи архонти били двама пълномощници,натоварени по-специално да отстояватъ правата на гърцитѣ прѣдъ войводата. Тѣ сѫ посрѣдници между архонтитѣ и войводитѣ, между гръцката полиция и турската (III, p. 444).

Освѣнъ архонитѣ всѣка година се избирали *епитропи* за всѣка махала или енория; тѣ упражнявали единъ видъ надзоръ всѣки въ махалата си и по-непосрѣдно покровителствували всѣко гръцко семейство; послѣ главната имъ длъжность била да се трудятъ заедно съ архонтитѣ за разпрѣдѣлението на данъцитѣ, на тегобитѣ и на всички разходи, които гърцитѣ били длъжни да плащатъ (VI, p. 445).

Съ това се изчерпватъ извѣстията въ *Voyage dans l'Empire otthoman* за състоянието на Турция въ края на XVIII вѣкъ. Видѣхме, че тия извѣстия сѫ плодъ на грижливо научно наблюдение и като такива, могатъ да намѣрятъ мѣсто между най-добритѣ и най-достовѣрнитѣ извори, отъ които ние можемъ да черпимъ доста за новата история на българското отечество, сѫдбинитѣ на което сѫ били четири вѣка подъ редъ тѣсно свързани съ живота на османското царство.
